

ACTA

LITTERARUM AC SCIENTIARUM REG. UNIVERSITATIS HUNG. FRANCISCO-IOSEPHINAE

Sectio : GEOGRAPHICO-HISTORICA Tom. III, Fasc. 2. Redigunt : † A. BUDAY et C. KOGUTOWICZ

REFRIGERIUM

SERMONE NATIVO ET GERMANICO USI

C. MARÓT

A M. KIR. FERENCZ JÓZSEF-TUDOMÁNYEGYETEM ÉS A ROTHERMERE-ALP
TÁMOGATÁSAVAL KIADJA

AZ EGYETEM BARÁTAINAK EGYESÜLETE

S Z E G E D

1937

Actáink philologiai sectiojában (IX. k. 2. f.) látott napvilágot MÉSZÖLY Gedeonnak *A hit eredete és rokonsága* c. kitűnő tanulmánya, amely szerint a magyar *hiedelem* és *hit* szavak eredetileg a hűsítést, felüdülést, megpihenést, vigaszt és azt a helyet jelentik, ahol ez megtörténhetik. Tudvalevő azonban, hogy a magyar egyházi szóalakulásnak¹ megvan a latin előképe és mintája: a vulgaris-keresztény latinság *refrigerium* szava,² amelyik némi alakmódosulással a profan-classicus *refrigeratio* (> *refrigerare*) helyébe lépett s etymonja iránt nem-hagy semmi kétséget.³ Ép ezért jelentett e sorok írója számára különösen erős ösztönzést, amikor a véletlen szeszélyes játéka folytán ugyanazon a napon, amelyen a m. *hitről*, — a l. *refrigeriumról* is egy nemkevésbé nagyjelentőségű dolgozat került a kezéhez: G. VAN DER LEEUW groningeni professornak, az egyetem akkori prorektorának *Refrigerium* c. tanulmánya (Mnesosynes Bibliothecae Classicae Batavae, III. ser. 3. köt., 1936. 125—148. ll.). A két egymást nemcsak támogató és erősítő, de az egymás által való kiegészítést és a kikerekítést is követelő munka csábított a közvetítésre.

Ezzel a csábítással szemben ott állott mindamellert a szó-kép többezeréves szellemtörténeti fejlődésének szinte áttekinthetetlen perspectivája és azok a nyomasztó nehézségek, amelyeket e fogalom messziről jött és messzire ágazott reáltörténeti

¹ Világi szövegekbe való elszármazásait is l. BARTAL A., *Glossarium Med. et Inf. Lat. Regni Hungariae*, 1901 (v. ö. DUCANGE *Glossarium Mediae et Inf. Latinitatis* is) s. v.

² J. SCHMIED-A. SCHLEUMER, *Kirchenlateinisches Wörterbuch* 1926, s. v.

³ AM. SCHNEIDER, *Refrigerium*, 1928, 10. 1.

élete a positiv ismeretek terén is még jelentett. S egészen bizonyosan gyengeségem és hivatatlanságom érzése győzött volna, ha különösen két kitűnő barátomnak tudása és szivesége nem jött volna megint váratlanul segítségemre. MORAVCSIK Gyula hívta fel figyelmemet A. TURYN varsói professornak a IV. nemzetközi byzantinológiai congressuson 1934-ben tartott és ennek Actes du IVe Congrès Internat. des Études Byzantines, Sofia, 1934, I (= Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare IX. k. 1935.) c. kiadványában a 151—160. lapokban megjelent előadására: *Zur Geschichte der griechischen Abstracta in den europäischen Sprachen*, amely nem várt mértékben tette számomra a részletkutatások általános, elvi alapjainak a tisztázását lehetségessé. DERCSÉNYI Móric viszont páratlan készségével a felé a kapu felé is utat nyitott tudatlanságomnak, amely előtt — látom — nemcsak én, hanem eléggé tanácstalanul álltak a kérdés általam ismert összes, (persze inkább a classica-philologia felől indukt) kutatói: megengedte, hogy ha természet-szerűleg tökéletlenebbül vagy fogyatékosabban is, de legalább elvben és első próbaképen az Ó Testamentum eredeti szövegének itt-ott szükségessé vált, modern értelmű meghiteltetését is kockáztathassam.

Így is még, — jól tudom természetesen, — sok és sokfajta nehézség fog ebből a túlságosan complex kérdésből szükségkép megoldatlanul maradni. De az előzmények után most már győzhetett aggályaimon a tévedést vállaló elhatározás és az — önámítás. Hittem és ezzel mentegetem magam: ennek a feladatnak a köre amúgyis, eleve olyan tág, hogy bárki más is nehezen tudná minden oldalát és területét egyformán a kellő alapaossággal vállalni. Így nőtt meg azután az a meggyőződés, hogy ilyen esetekben — jobb híján — egy olyanfajta kísérletnek is helye lehet, amely távol tudva magát az önhitt elintézni-akarástól, ellenkezőleg: minden részletében nemcsak megengedi, hanem követeli is az illetékes szakemberek ellenőrző és helyesbítő „külön“-véleményeit. „Ea enim — írta Cicero — virtus esse videtur, quae est fructuosa aliis, ipsi autem laboriosa aut periculosa aut certe gratuita“.

Ennyivel és *in hoc signo* tehát hálásan köszönöm az összes, kapott ösztönzéseket.

I.

Rövidek lehetünk a MÉSZÖLY fejtegetéseiből minket is érdeklő részek összefoglalásában.

Legelőször is: MÉSZÖLY-nek sikerült — bár bizonyos kezdemények után — főleg mégis az ő, forrásokat megelevenítő, valóságra tapintó módszerével, végleg kétségtelenné tenni, hogy a mi *hiedelem* szavunk, (amelynek ma némileg peiorative értett jelentése annyi mint 'valaminek elhívése', stb.) alaktanilag a *hideg, híves (hüs)* szócsaládba tartozik és mai értelmében körülbelül a következő jelentés-fejlődés eredménye: hűsítés és hűsölés → védett helyen való hűsölés → hűsölésre való védett hely → nemcsak a forróság, de a szél, eső, vad, ellenség, stb. ellen is egyaránt oltalmazó hely, mintegy „bizodalom-hely“, refugium, → magában a helyben, illétőleg az illető nyújtó alkotmányban való bizakodás → emberfeletti lény (Isten) oltalmában való bizakodás (hit), stb. A régi *hiedelem* szavunk tehát a hűsülést-nyújtásnak a jelentéséből kiindulólág, az oltalmazó tárgyán át, a 'bizodalom' (fiducia) sőt a 'hit' (fides) jelentéseinek a hordozásáig vitte.

Amde MÉSZÖLY nem állt meg itten. Alaktanilag kifogástalan a következtetése, hogy amint *biztam* (-ad, -a, stb.) egyenlőértékű a *bizodalmam* (-ad, stb.) formával, úgy a másképen (t-vel) képzett *hítem* (-ed, stb.)-nek is ugyan azt kell jelentenie, mint *hiedelemem*, -ed, stb. Azután: ha PARIZ-PÁPAI szerint (1762) *hiedelem* = *bizodalom* = l. *fiducia*; viszont l. *fides* = *bizodalom* = *hit*, akkor a logika törvénye szerint szükségképen az is igaz, hogy *hiedelem* a. m. *hit*. Végül: a *hit* szót minden ép nyelvérzék a gyakorító- (imperfectum-) tö képzőjével ellátott *hi-sz* ige származékának nézi (a *hisz* ige mai értelmét a régi nyelvben az *alit* ige fejezhette ki). Mindezek alapján tehát

MÉSZÖLY azt is tanítja, — s ez a teljesen eredeti, második volna a fontosabbik tétele, — hogy a két szó: *hit* és *hiedelem*, különböző képzővel, egyazon igetőből, ugyanazt a főnévi értelmet viszi és így a *hiedelem* vázolt jelentés-fejlődésével szükségképen egybeesik (bár ezt ő részletesebb adatokkal nem igazolja) a *hit* szó jelentésfejlődése is. Ez is egyszóval „eredetileg“ szintén, az óvó szárnyéket is jelentette s csak később következett be az erősebb dissimilatio, amelynek következtében máig: a vázolt jelentőségfejlődés utolsóelőtti fokának továbbsublimálására, vagyis a keresztény felfogás szerint való hit- (n. Glaube)-nek értelmére a *hit*; viszont a jelzett utolsó foknak bizonyos devalválására, azaz a felelőtlen-indokolatlan hívés-nek értelmére a *hiedelem* szó vált használatossá. Ugyanúgy, mintha — mondjuk — a kereszténység latin nyelvében a nyilván ugyancsak egy gyökérből származó *fides* (hit) és *fiducia* (bizodalom, hiedelem) szavak egyszer synonymák voltak és csak később differenciálódtak volna.

Ehhez az utóbi nagyon fontos tételhez már itt meg kell jegyeznünk mindenesetre, hogy MÉSZÖLY nem keresi különösebben, miért nem tette meg a *hit* végső lépését a *hiedelem* forma is, illetőleg hogyan juthatott e két — szerinte — egyenlő értékű szókép közül csak a mi „hit“ szavunk egy, ennél a szósymbolumnál más nyelvterületeken — látni fogjuk — el nem érhető jelentésig. Másfelől: a közönséges-általános jelentésskála egyik-másik árnyalatával kapcsolatban ő is, igen helyesen már észrevette, hogy a képnek eredetileg a mi hazánkbelitől eltérő életviszonyok között kellett keletkeznie. Észrevette egyszóval, hogy az ívással, hűsüléssel való felüdülésnek summum bonumként való felfogása nyilván olyan — forró égövi — helyre mutat, ahol a Nap volt a mindennél félelmetesebb ellenség, holott minálunk a pusztalakó, mérsékeltövi magyarság földjén a Nappal egyéb ellenségek is, észrevehetően, állják a versenyt. Ahogyan például a magyar *árnyék* szó sem jelenti csak a nap-sütéstől, hanem jelent általában minden, a mi viszonyaink között fenyegetni szokott veszedelemtől is biztosító körülményt, illetőleg helyet.⁴ — De ne vágjunk mondandóink elébe.

*
⁴. Az *árnyék* szó etymonja máig bizonytalan; GOMBOCZ-MELICH,

Részletesebben kell VAN DER LEEUW gondolatmenetével foglalkoznunk. Nemcsak mert dolgozata is nehezebben hozzáférhető és gondolatai is távolesőbbek, hanem főleg azért, mert fejtegetése olyan általános természetű és érvényű, hogy vele szembeállítva MÉSZÖLY geniálisan és teljesen függetlenül kapott magyar eredménye szükségkép csak *egy* lesz az egészzet frappánsul erősítő részletigazolások közt. — Különben úgy látszik, dolgozatának kissé egybemosódó menetében minket három nagyobb „fejezet“ illetőleg három tétel bizonyítása érint közelebbről.

Kezdve néhány, visszamenő sorrend szerint kiragadott költői példán, mint a XVII. században működött Joast v. d. Vondel holland költő; a XV. század nagy franciája, Villon; aztán a XIV. sz.-i Dante szóhasználatán (*verkoelt; refrigerere; refrigerio*), folytatva a régebbi latinnyelvű himnuszköltészet egy XI. századbeli idézetével, azután mint a „költői“ szóhasználatok forrásaival: a keresztény liturgiával, a még régebbi keresztény irodalommal, végül mélyen bent az ókorban az apokryph irodalommal és a Vulgatával is, v. d. LEEUW mindenekelőtt azt igazolja, hogy a l. *refrigerium*, illetőleg az e szóval pontosan lefordított g. ἀναψυχή, ἀνάψυξις stb.-féle, symbolikus vallásos szavak (képzetek) megvoltak, sőt láthatólag egyaránt és egyszerre voltak érvényben a keleti — hellenistikus — római kulturkörökben.⁵

Ebből következetesen folyik az ezután tárgyalt kérdés: hogyan kell a különös „consensus gentiumot“ és a szóképnek (amint szerzőnk helyesen veszi észre) az egyes átvételek folyamán *növő* népszerűségét megmagyarázni? És ha az utóbbi momentumra mindenesetre inkább csak felhívja is a figyelmet⁶

M. Etym. Szótár, 1914—1930. 139. köv. — Megfelelően földünk viszonyainak: a fogalom távol attól, hogy „első jelentéseként“ a Naptól vetett árnyékot jelentse, a Bécsi C. szerint 'umbraculum = 'hütte'-t (félser, szín), a MTSz. szerint egyenesen 'széltől és fagytól védett *csendes* helyet' stb. is jelent (l. SZARVAS-SIMONYI, MNYtSz. I, 1890, 120. l.). Amint hasonlóan „hazái“ okokra vall, ha a görög Septuginta 2 a héber *šet*-t Ézs. 51, 16 ὁπὸ τῆν οὐρανὸν helyett . . . σιέπην τῆς χειρὸς σου. σιεπάσω σε stb. szavakkal fordítja (σιέπη = hom. σιέπας, pl. σιέπας ἀνέμοιο = szél elleni *refugium*); stb. A helyre MORAVCSIK GY. figyelmeztetett.

⁵ Már A. DIETERICH, *Nekyia* 1913² = 1893, 96 k. említ pogányrómai sírfeliratokat, a *refrigerat* igének ugyanezzel a vallásos értelmével.

⁶ 128. k., 133. l.

vagyis ezt a különös, a fizikai energia-átvétel törvényeivel nem-egyező tempót nyitott kérdésnek hagyja, annál bővebben és sikeresebben magyarázza meg viszont — ami annyira feltűnő — a keresztény-pogány egyezésnek különös jelenségét. Magyarázza nevezetesen a refrigerium-*ἀνάψυξις*-féle komplexusba belejátszó vagy vele azonos, ill. rokon, egyes gondolati és főleg hagyományosan (mi úgy szoktuk mondani: sublogikusan) cselekedett elemekkel, bizonyos általános lelki reakcióktól kísért ú. n. vallásos „nép-gondolatokkal“, amelyeknek úgy kellett és kell együtthangzaniok a refrigerium-képpel, hogy az együtt-hangzás ennek a képnek a nemzetközi, határoktól független érvényesülését biztosíthassa. Ilyen, a latin egyház hívőiben támogatva együttérző, rokon elem például szerzőnk szerint: (1) a „szomjas halott“ hite,⁷ nemcsak mint önállóan általános hit,⁸ hanem mint a pogányhoz-keresztényhez egyaránt beszélő síri lakomák (= halottrefrigálások, ú. m. görög agapéék, római Parentaliák, egyiptomi halotti lakomák, stb.) szokásaiban is bennfoglaltató, magától értetődő gondolat, amely szerint a halott fél a túlvilág 'viztelenségétől, tehát a legfőbb vágyát, boldogságát, kiengesztelődését a „megitatus“ alkotja. Ilyen (2) az a görög heros-vendégelésnél, a Mithras-cultusban, a zsidó-keresztény eucharistikában egyformán leküzdhetetlen és még a mai, az urvacsorát illető keresztény szóhasználatban is át-ütközö, nyilván a már a jelenség típusával (formájával) együtt-járó önkéntelen érzés, mintha a sacramentális együttékezésben volna valami, a túlvilági életre való (ú. n. eschatologikus) célzás, valami a boldogok égi lakomájából való mutatvány (Vorgeschmack; i. h. 135. k.). Ilyen (3) a hideg, tiszta víz (*ψυχρὸν ὕδωρ*) használatához meg a fás-patakos berkekhez (attikai szóval *ψυχήρια* = refrigeria) fűződő, igen közönséges, bár könnyen egyénileg színeződő képzeteknek tömege (133. kk.), amelyeknek egymással és a lelki felüdülés gondolatával könnyű összeolvadását, sőt elválaszthatatlanságát, főleg az orphikus és egyéb mystikus görög cultusoknak phraseológiája alapján, már A. DIETERICH, i. h. 95. kk. meggyőzően bizonyította: „Ich bin

⁷ L. DIETERICH, 99. k.; V. d. LEEUW, 144. k. és v. ö. 130. kk.

⁸ V. ö. pl. Propertius IV. 5., 2: sentiat umbra sitim, vagy a halot-taknak *οἱ διψασμένοι, οἱ ἄβροχοι* [azaz a 'szomjazók, szárazok'] neveivel való jelölését a mai görögöknél, stb.

überzeugt — írja ez a tudós — dass man in diesem *ψυχρόν* den Anklang an *ψυχή* und auch an *ἀναψύχειν, εὐψύχειν* u. dgl. *bewusst gesucht hat*“.⁹ Egyébként hasonló képzeteknek a római vallásokban, sőt a kereszténységben is hasonló visszhangosságát, ha más nem, mysterium-vallásoknak (a görögökön kívül főleg az Isis-mysteriumoknak) ezekre a vallásokra gyakorolt igen nagy és ismert hatása is bizonyíthatja. Ilyen (4) a purgatorium gondolata, amelynek antik (orphikus?) „eredetét“ MAASS, CUMONT és különösen NORDEN¹⁰ fedték fel, vagy a próbahelyek (loca medietatis: Irenaeus) rokon képzetköre; ezekben is ép olyan könnyű a forróságtól (tisztítóúttól, stb.) elepedés kínzó gyötrelmének, mint az ebből megszabadító refrigerium képzetének a felmerülése. Ilyen (5) a víz = élet közhelye, amelynek csak egyik formája az életvize gondolat, különösen erős hajlamossággal a spirituális „átvitelre“ is;¹¹ és így tovább.

Végül aztán VAN DER LEEUW gondolatának egyenesébe főleg azzal az igen feltűnő megállapítással jutunk, hogy mindezek a (fő- és) támogató képzetek, mint különösen a két utóbbi, nemcsak hogy szintén, mindig találkoznak Egyiptomban, hanem egyenesen jellegzetes egyiptomi bélyegeket is viselnek. (Hogy pl. a víz gyerekáldást azaz életet jelent, nálunk is az „egyiptomi“ álmoskönyvre viszik vissza).¹² Nemrégiben mutatta ki pl. H. GRESSMANN, hogy a pokolban „égve“ Lázárt segítségül kérő Gazdag motívuma (*ἵνα βάλῃ τὸ ἄκρον τοῦ δακτύλου αὐτοῦ ὕδατος καὶ καταψύξῃ τὴν γλῶσσαν μου*) egyiptomi eredetű és zsidó minták után került az Új Testamentumba. Épígy kétségtelen, hogy a halott vagy megölt Isten oldalából kifolyva életet vagy — szellemitve — üdvöt (refrigeriumot) nyújtó víznek a gondolata is legjobban helyénvalónak, legotthonosabbnak Egyiptomban látszik, ahol a víz = a Nilus, ez pedig a szó legszorosabb értelmében = az Élet és az az Isten, akinek haló testéből ez a

⁹ A Hennoch-Apokalypsis *φωτίνη πηγὴ ὕδατος*-ához és hasonlókhöz l. ugyanennél a szerzőnél 99. I. 1. j.

¹⁰ Az Aeneis VI., 740. kk-höz.

¹¹ *ἀθάνατος πηγὴ*: de v. ö. az ózsidó felfogást is, amely szerint a víz és a Tóra szavai életetik a világot: DIETERICH, 99. l. és u. o. R. WÜNSCH, X. l.

¹² A dologhoz v. ö. *Homerus Compratus* III, E. Ph. Közl. 1915; 308., 121 j.; 1917, 318. és 1929, 141. l.

hús víz (*kbh*) fakad: Osiris.¹³ A refrigeriumban rejlő kép eredetét tehát V. D. LEEUW Egyiptomban kereste, ahol talált is egy ilyen, mélyen és sajátosan az egyiptomi életben és viszonyokban megindokolt szót, illetőleg képzetet. Ez a *kbh* igefőnév-féle szó már a pyramisszövegek óta található az egyiptomi irodalomban és — izgató következetességgel, de egyben elválasztathatatlanul az aktuális élet és vallásos hit talajából növe — megismétli számunkra a refrigerium = hiedelem szóképnek MÉSZÖLY dolgozatával kapcsolatban ismertetett „jelentésfejlődését”.¹⁴ Eredetileg a *hüvösség* meg a *víz* fogalmait foglalja össze; jelentése: 'kühlsein', 'abkühlen', 'kühles Wasser', hieroglyphje a *korsó*. Ehhezképest *kbh-w* (azaz 'Abkühlung', 'Wasser', 'Libation') az ú. n. „sivatagdeterminativum“-mal a. m. 'Sumpf', főleg a Nilus Elephantine körül; az ú. n. „égi“-vel, a. m. valami hely az „Égben”: a localizációs bizonytalanság nem feltűnő, ahol Osiris egyszerre a Nilus, a Halott és az Isten. Viszont *Kbh-wt* vagy *kbh-t* (= 'Kühle', 'Kühlmachende') jelenti azt az istennőt, aki vizet ad a halottaknak s akinek a lakását, ezt a „másvilágot” az egyiptomi hit hasonlóképp lokalizálja, majd a Nilus mindig „másik” helyén, tehát a vízben-; majd az Égbenlevőnek,¹⁵ amint — mondhatnók — a homerosi görögök képzelték a Hadest, majd az Okeanoson túl a köd birodalmában, majd a föld alatt, illetőleg egyszerre ezen a két, egybenézett helyen: az ilyen „hitek” természetük szerint bizonytalanok és ellentmondóak. „Vizadó” volt azután különösen a Libatio istennője, Anubis leánya, aki egy, az ismert SETHE-féle gyűjteményben — *Pyramidentexte*, 1180 — olvasható szöveg szerint Rē szülőhelyén *Kbh(w)*-ben, négy korsóval közeledik a halotthoz, „amelyek Osiris szívét az életre hüssé (*kbh*) szokták tenni”. De ugyanígy — későbbi szövegek vagy ábrázolások szerint — más istennők is „meghiedelmézik” vízzel a halottat, aki Egyiptomban, pontosan a

¹³ V. ö. ehhez a Krisztusról szóló jellegzetes helyet, ahogy MÉSZÖLY is idézi a Pozs. C. 14-ből: „Te szent oldalodon nagy mélséges sebet nyita, honnat ez világnak gerjedetes binének *hiedelmére*“ [= refrigeriumára] „nagy bülséggel mind te *szent szived* és derekadbeli dicső *véredet*, *vízzel elegy*... adád“ stb.

¹⁴ VAN D. LEEUW egyiptomi adatait tudásom korlátai folytán, sajnos, nem tudtam megfelelően ellenőrizni; egyszerűen elfogadom őket.

¹⁵ V. D. LEEUW, 146. l.

földi vándor képére elképzelve, mi mást kereshetne: elsősorban, mint vizet és oázist? A Halottak Könyvének egy szövegé a szívét hús vízzel (*kḥḥ*) meghívesítő (*škḥḥ* > *kḥḥ* causativuma) Isisről beszél; egy berlini, görög-római korból való reliefen az ú. n. „fa-istennője“ (= Nut, néha Hathor) áll a halott mellett és nyujt madárként elképzelt lelkének, az ú. n. *ba*-nak (ételt? és) korszából vizet; végre különösen jellemző módon: egy brüsszeli situlán ez a „fái“ Nut, két korsó a kezében, jobbra egy térdelő embernek, balra egy *ba*-madárnak, azaz mondhatnók „holtaknak és eleveneknek“ osztja a vizet. Így talán nem kell tovább bizonyítani: valóban Egyiptom az a klasszikus föld, ahol léptenyomon világos, hogy a gazdag ivás, a víz, a fa, vagyis az oázis (a sykomore Isistől kapja ennek hús vizét) *egyszerre* hűsítik a vándort és idvezítik a halottakat (ezért a „meghalás“ igéje is képezhető a *kḥḥ* sivatagdeterminatívumával), tehát a földi és égi boldogságot egyaránt jelentik. És nem kell tovább bizonyítani, hogy a *kḥḥ*-nak a refrigerium szaváéval nyilván azonos „jelentésfejlődése“ ezen a földön mindenesetre sokkal mélyebben, elevenebben, szinte biológiailag követeli meg a refrigerium jelentésének egész széles skáláját: hűsülés, hidegvíz, ennek helye, megítátás és oázis, üdvözülés és ég, stb. Fel-tétlenül tehát van alapja, ha VAN DER LEEUW *többet* vélt ebben a találkozásban látni, mint egy párhuzamos esetet és bár csak CHASSINAT kezdeményére támaszkodhatott, mégis arra a meggyőződésre jutott, hogy a refrigerium-fogalomnak Rómába — innen, a per excellentian vizéhes országból, az Isis-tisztelők paradicsomelképzeléséből kellett elkerülnie. Servius ismert helye is — in templo Isidis aqua sparsa de Nilo esse dicebatur (ad Aen, II, 116) — azt látszik igazolni, hogy a *kḥḥ* -életvíz képzete, mint legjobb kép az égi boldogságra, rohammal hódította meg a forró Rómát, majd a kereszténységet.

Természetes, hogy amikor VAN DER LEEUW nevezetesen a *rómaiaknak* refrigerium-fogalmát az azon korbéli Egyiptomból származtatja, háttérben hagyja azt a jöllehet tudott tényet, hogy a Vulgata előtt már a Septuaginta is használta a képet, bár számszerint kisebb mértékben; végül pedig általában fel sem merül előtte a kérdés, hogy mi az *ἀναψυχή* és *ἀνάψυξις* szóknek megfelelője az eredeti Ó Testamentumban és milyen a szóhasz-

nálat viszonya az előző fokón: a héber összöveg és a Septuaginta közt? Még további hiánynak gondolnók — legalábbis részünkről — egy nyomós magyarázatnak érezhető elmaradását, amely megfelelően volt volna hivatott indokolni, hogy miért nőtt és volt és hogyan lehetett e szóképnek, jóllehet különösmód egyenetlen, mégiscsak feltűnően általános sikere olyan szélsőséges és türelmetlen ellentétek között és ellen, mint pogányság és kereszténység, ókor és újkor, stb. — Ám egyelőre térjünk vissza az anteacták ismertetéséhez.

*

A refrigerium-szavakhoz hasonló modern lélektani terminusoknak keletkezése főleg két úton szokott történni. Vagy „szórolszóra“ való lefordítás által (az ilyen eseteket a francia tudomány calques-nak hívja, németül „Bildungslehnwörter“-nek nevezik); vagy akként, — és ez őszintébb, természetesebb — hogy az átvevő nyelvnek már vannak convergáló értelmű, vagyis függetlenül hasonló, kész szóképei, amelyek az idegennel asszociálódva esetleg egyszerűen magokra veszik a minta speciálisabb értelmét, esetleg, accomodációs törekvés folyamán, valami kisebb alaki módosulást is szenvednek, pl. refrigeratio < refrigerium (az ilyenek az ú. n. „Bedeutungslehnwörter“). Efficale legismertebb terminusok mindenesetre a συμπάθεια = compassio = сострадание = Mitleid vagy az ἀπόρροια = influxus = influo és influenza = Einfluss (lengyel wptyw, orosz vlijanie) abstracták. Másoknak részletesebb történetével többször többen is kísérleteztek. Így pl. F. ZUCKER a συνείδησις szóval: *Syneidesis, Conscientia*, Jena 1928; K. HOLL. a κλησις = vocatio-val: *Die Geschichte des Wortes Beruf* (Sitz.-Ber. d. Preuss.-Akad. 1924, XXIX. kk.) stb.

Ezek között a kísérletek között a kitűnő szövegkritikusnak, A. TURYN-nak említett dolgozata nemcsak úgy válik ki, mint különös módszerességgel végrehajtott kísérlet, amely egy további, hasonlóképp „metaphorikusan“ használt abstractum hasonló jelentésfejlődését követi végig. Ez a dolgozat, ezen messze túlmenően, a szóbanforgó jelentésfajták (értékek) nyelv-philosophiai és kulturtörténeti alapjainak a lefektetéséhez is szolgál, jóllehet csak alkalmi, de jelentős kezdemény gyanánt.

TURYN a maga részéről a σύγκλησις > συγγέω „symbolikus“ szónak élettörténetét adja, kezdve Homeroson, ahol ez már

viszi a 'zavar', 'megütközés', 'megszégyenítés' jelentését, át a hieratikus görög köznyelven, az ú. n. koinén, amelynek hatalmas hatóerejét a Septuaginta-fordítás és Cicero mutatják. Cicerónál kezdődik a latin confundere és confusio eredeti (profán) értelmének (= 'összeönteni', pl. Plautus-nál, Most., 277) „spiritualizálódása”; Vergiliusnak (Aen. II., 736: *confusam eripuit mentem*; XII, 665: *obstipuit varia confusa imagine rerum*) határozottan a lelki megzavarodásra értett szóhasználata már nyilvánvalóan előkészíti az Itala-Vulgata teljesen *sacralis specializálás*át, míg a Septuaginta páratlan hatását nemcsak a latin-nyelvű, de a Kyrill és Method, Luther és Wujek-féle bibliafordítások is egyként igazolják (a Wulfila-féle fordításban megfelelő helyek nem maradtak). Ezekben kell keresnünk a fr.-ang. *confusion*, ol. *confusione*, orosz *smuščenje*, de az — etymologiailag az ol. 'guerra', fr. 'guerre' szavakkal rokon — német (csak a XVIII. sz. vége felé Luther által meghonosodott) *Verwirrung* és a lengyel *zmieszanie* (eredetileg a. m. 'összekeverni', 'összevegyíteni') szavak mai értelmének eredetét is.

TURYN mégis — mint említők — a szókeletkezés útjainak tisztázása kapcsán a jelentősfejlődések lélektani mechanizmusába is fontos bepillantást nyújt. Így különösen egy sajátos tendenciának az észrevételével is, amelyre a refrigerium-fogalomkörrel kapcsolatban már DIETERICH majd V. D. LEEUW szintén figyelmeztettek. Ez: a kedvelt kifejezés mindig tágabbkörűvé nyíló felhasználásának a tendenciája. TURYN, egyszóval, kiemeli, hogy a latin Biblia a megkedvelt görög *συγχέω* igét már nemcsak az eredeti „megzavar”; hanem talán Hieronymos nyomán az *αλοχόνω, καταλοχόνω, ἀτιμάζω* értelemben is szokta használni és ez a hajlandóság átment a Vulgatán alapuló román nyelvű, lengyel stb. fordításokba is (Luther még azért fordítja *Verwirrung*nak is, mert nála a Vulgataé csak *egy* hatás); a szláv egyházi nyelv viszont ugyanazokat a szokat, amelyek a *συγχέω-σύγχυσις*-t fordítják, megszokta a görög *ταράσσω* és *ταραχή* tehát a 'turbare' fogalomkörének a kifejezésére is alkalmazni. (TURYN, 157. kk.). De ennél mélyebben, ugyancsak ezt a lélektani mechanizmusba való bepillantást szolgálja TURYN-nak az a másik, talán még finomabb észrevétele is, amely a (persze eredeti görögnek veti) *συγχέω* és *σύγχυσις*-féle „metaphorikus” kifejezéseknek a létjogát egy concret (tárgyi) képzetnek egy

érzelmi élménnyel való legmélyebb asszociáltságában, abban véli megpillanthatni, hogy bennök a víz és a lélek (gondolkodás) „megzavarása“ „együtthangzik“. Ugyanezt azok a találó alkalmi észrevételei, amelyek szerint az ilyen metaphoráknak különös visszhangosságot adhat bizonyos nemzetköziesként elfogadott kifejezésmódok („nyelvek“) elragadó ereje (ilyen „nyelvek“ pl. a Bibliáé, az Aristoteles fordítások latinsága, a modern francia idioma, stb.),¹⁰ sőt ezeknek a nyelveknek sajátos kihatása odáig mehet, hogy valamely más nyelven belül — ebből a nyelvből magából indokolatlan, váratlan — jelentésalakulásokat is lehetővé tesz. Mindez tehát mindenesetre elősegítette, hogy egy ilyen, a görögben még érzékien érezhető kép bizonyos elmosódási, ez az elmosódás viszont folytatólag jelentés-változási tendenciákat szerezzen, amit a magyar „hiedelem“ régi formáinak elbirálásához is nagyon fontos lesz tudnunk. Így azonban az abstractákkal gazdagító és gazdagodó nyelvek nem egészen véletlenül fognak találkozni: találkozásaiknak, a képfordítások ilyen kikényszerüléseinek mindig lesz valami pszichológiai alapja és kulturhistóriai jelentősége is. Ezért helyeseljük teljes mértékben és értékeljük is azt a javaslatot, amelyet TURYN a maga congressusi előadása értelmének és céljának éreztetett: Az európai tudományos stb. nyelvek történetének alaposabb megismerése végett szükséges volna mindazokról a fogalmilag és genetikusan összefüggő kifejezésekről, amelyek tudott „fordítás“ folytán közösek benne, egy tárgyi kategóriák szerint rendezett lexikont készíteni. S ugyanígy csak dicsérni tudjuk TURYN-nak azt az előlegezett feltevését, hogy a legtöbb hieratikus és hasonló természetű abstractum a görög nyelvből származik, sőt legtöbbször már Homeros ismerte őket.

Csak már eleve is, azt nem hallgathatjuk el, hogy bár TURYN megállapításait a magok részleteiben igazaknak, azokat egészőkben mégis túlságosan formálisaknak tartjuk. Különösen az nem valószínű, hogy amikor a Vulgata és a Septuaginta csak fordítások, a bibliai eredetű abstractákat illetően is, mégis általában a görög szövegé legyen a döntő szó és sohasem az

¹⁰ V. ö. legalább J. SCHRIJNEN, *Le latin chrétien, devenue langue commune* Revue des Études Latines XII, 1934, 96. kk.

— eredetié. Igaz lehet t. i., hogy a héber gondolatvilág ma ki-
vülesik az európainak körén és hogy a mi kulturánkra soha úgy
mint a görög, a multban sem, semmi más kultúra nem hatott,
sőt ez nagyonis igaz; de azt mégis merészség volna állítani,
hogy annak idején a maga körében és a görög fordítókra ennek
a gondolatvilágnak okvetlenül hatás nélkül kellett volna ma-
radni és bizonyos héber képeknek a görögben való szándékos
meggyökereztetését a fordítók *a limine* meg ne próbálhatták
volna.

II.

Tudom, hogy amilyen könnyű hibáztatni a nyugateurópai
kulturkörökben való megmaradás elvét, olyan nehéz túllátni a
görög-római rácson és pl. az Ó Testamentum értelmezésének
kérdéseiben állást foglalni. Távolság is van tőlem az önhitt me-
részség, hogy ezen az annyira speciális, annyira feldolgozott
és tőlem annyira távoleső kutatási területen avatatlan sejté-
seimnek a hibátlan voltát remélném: eddig — non omnia possu-
mus omnes — nem nyulhattak ambicióim. Ez a szerény dolgozat
csak a figyelemfelhívást, legfeljebb a közvetítő indítást érez-
hette feladatának. Megelégszik, ha sikerült az — úgylátszik —
magáról megfélemedezett történelmi gondolkozást, egy a maga
egészeiben meggyőző és egymást erősítő részleteiben talán
plausibilis összkép által, hibájára eszméltetnie. Magukat a rész-
leteket nézzék ám a szakértők. Mi csak annyit hittünk meg-
ingathatatlanul, hogy bizonyos tényekkel szemben, a héber-
aramaeus eredeti jelentőségének fel- és elismérésében korunk
kritikája nem maradhat el — Lutheréről nem is szólva, — a IV.
századbéli Hieronymos kritikai tudomása mögött. Ilyen tények
pedig: Hogy a Septuagintának görög fordítása II. Ptolemaios
Philadelphos (285—246) kezdeményezésére, Kr. e. 250—130 kö-
zött, talán a Ptolemaiosok egyiptomi könyvtárosainak belevoná-
sával is, de mindenesetre — Alexandriában készült, a héber
eredetiből. Hogy Egyiptomban a korsó jelével írt hiedelme-
zés-hivontőzés-képzet, illetőleg fogalom — mind élővel, mind
halottal, mind lélekkel kapcsolatosan — a pyramisszöve-
gek kora óta kimutatható. Hogy mind a héber, mind a görög
alkatra az etymologizáló érzék és ehhez a játékhoz való con-
servativ ragszkodás régen jellemzőnek tudott körülmény; stb.

Ilyen tények alapján viszont, elvben legalább, nem lehet tovább mérlegelés nélkül hagyni azt a gondolatot sem, hogy valamely, a bibliai nyelvre jellemző, symbolikus kifejezésnek a származása, túl a Vulgatán, sőt a Septuagintán is, netalán az eredeti szövegig nyulhat vissza. Nem tekinthetjük *eleve* kizártnak hogy a *khb-ἀνάψυξις-refrigerium*-symbolum valahogyan már a Septuaginta előtt is, a Biblia eredeti szövegében benne volt, vagy modern módra fejezve ki magunkat,¹⁷ hogy az erősen egyiptomi gondolat ezzel mint kívülről kikényszerített képfordítással, előzőleg már a vele érintkezett zsidók szemléletének belső formáját is gyarapította.

Más dolog mindenesetre, hogy a valóságban, legalább elsőre, az idegen javaslat pályakezdésének bizony *nem sok nyoma* mutatkozik a Septuaginta, de sőt még a Vulgata előtt sem. Jerem. 6, 16 — pl. — ahol a Vulgata „invenietis *refrigerium*“-ot fordít, már a Septuagintában csak ἀγνομών (A: ἀγνομών) — tehát *nem* ez a kép — áll és az eredeti szöveg a *margō*^a szót használja, egy ἀπαξ εισημένον-t, amely 'pihenőhelyet' jelent (a *rāg^a* gyökér a GESENIUS-BUHL, *Hebräisches und Aramäisches Handwörterbuch*, 1921¹⁷, 481 b), 745 b) szerint annyit ér, mint 'megalvadni [vérről]', 'nyugton lenni', úgy hogy Luther ennek, *nem* a görög-latin hagyománynak alapján fordít: „so werdet ihr *Ruhe* finden für eure Seele.“) — Hasonlóképpen, mintha egyéb, szóbajóható helyeken is, az eredeti még mitsem tudna az „egyiptomi“ képről. Psalm. 39, 14, ahol a Vulgata így fordít: „remitte mihi ut *refrigerer* prius quam abeam“ (Luther: „Lass ab von mir, dass ich *mich erquicke*, ehe denn ich hinfahre“), az eredeti szövegben: *hāš^a mi-memni v^aabhligā* áll és itt *v^aabhligā* (a *bhalag* ige IV. alakja,) amely az arabs *balagā*, *baligā*, igével van kapcsolatban, 'ragyogni', átvitt értelemben 'vidámnak lenni' jelentőséggel bír. — De még Moz. II, 8, 11 (Luthernél és másoknál: 15) is, ahol a Vulgata szerint: „vidit Pharaon quoniam facta est *refrigeratio*“ és a Septuaginta is az ἀνάψυξις szót használja, a helyzet nagyon kétséges. Ugyanis az eredeti szövegnek — *vā-jar' Phar^aō kī hāj^athā hā-revāhā — revāhā* szava, az, amelyet a Septuaginta pontosan fordít az

¹⁷ V. ö. H. PAUL, *Prinzipien der Sprachgeschichte*, 1920, 5. kiad., 401. l.

ἀνάψυξις értelemmel, a *ravah* igéből ered (= az arabs *ravihā*) és GESENIUS-BUHL 766 a) szerint 'tágasság', *revah* — ugyanezen szótár 748 b) szerint — 'Weite, Raum, Erleichterung, Errettung aus der Bedrängnis' jelentőséggel bír; azonban úgy látszik más kép alapján, t. i. a szónak 'megkönnyebbülés, fellélekzés' értelmében, ahogy ez az ige pl. Homerosnál, Il. X, 575 fordul elő (*ἀνέψυχθεν φίλον ἦτορ*); úgy hogy Luther nyilván újra a héber eredeti alapján fordítja: „Da aber Pharao sahe, dass er *Luft gekriegt hatte*“. Megint tehát csak a Vulgata vitte tovább a dolgot, amennyiben *elöször* ez fogta fel az igét abban a másik értelemben, amely Homerosnál pl. Il. V, 795 olvasható (*ἔλκος ἀναψύχοντα*) és így a refrigerium-képre való tökéletes lelki áttevődés tulajdonképp megint csak itten, a Vulgata-ban következett be.

Helytelen volna mégis, hogyha ezek a negatív tapasztalatok végkép visszarettenének bennünket a kép héber megvoltának keresésétől. Ez a kérdés, véleményünk szerint, a Psalm. 66, 12 vitás helyének helyes megértésén fordul, ahol Luther: „wir sind in Feuer und Wasser gekommen, aber Du hast uns ausgeführt und erquicket“, a Vulgata: „eduxisti nos *in refrigerium*“, a Septuaginta: „*ἐς ἀναψυχήν*“-t fordít. Itt ugyanis a hagyomány héber szövegében: „va-tōšī'ēnū *li-r^evājā*“, olvasható, amit sokan — megakadva —, *r^evājā* helyett *revāhā* alakra szeretnének javítani, úgy hogy aztán itten is a Moz. II, 8, 15 = GESENIUS-BUHL 766 a) jelentéssel állanánk szemben. Véleményem szerint azonban ez a megakadás sokkal jellegzetesebb, semminthogy jogosult lehetne. *R^evājā* nevezetesen GESENIUS 750 a) szerint a *rāvā* és az arab *ravija* igékkel áll kapcsolatban, amelyeknek jelentősége a. m. 'böven inni', úgy hogy a főnév 'Fülle, Überfluss am Getränk'-t jelent és így a szöveg — úgy látszik, teljesen az egyiptomi kép értelmében — azt mondja: „Te kivezettél bennünket a bö-ivásra“, azaz felüdülésre. Ezt persze, a látszat szerint, nemcsak a későbbi zsidó magyarázók nem akarták megérteni, hanem már a régiek sem lelkesedhettek érte túlságosan és ez léhetett a jelenség elszigetelten maradásának az oka is. Vagy azért, mert az idegen (egyiptomi, beduin-arab) szemléletből átfordított képjavaslat nem tudott megfelelő hatást gyakorolni a zsidóságnak pillanatnyi életmódjától, Palaes-

tinában, másként determinált „innere Sprachform“-jára.¹⁸ Vagy még inkább azért, mert nem épen szerencsésen alkalmaztatott: Figyelmes, sőt szörszálhasogató zsidó theologiai gondolkozóknak könnyen tünt fel ellentmondásként, hogy amikor közvetlenül megelőzőleg, a tűz mellett, a víz is *veszély* gyanánt említett,¹⁹ — akkor a mondat második felében egyszerre az ivásban (tehát megint vízben) legyen a *menekülés*, az enyhülés útja: Luther nyilván éppen ezért is mondja felbontva: „ausgeföhret *und* érquicket“, az előbbit a vízre, utóbbit a tűzre értvén. Mégis mi azt tartjuk, hogy az ilyen speculatív okok — teljes-helyes értelem mellett — erősen másodrendű jellegűek és a hagyománynak önkényes megváltoztatását nem indokolhatják. Egy klimailag kevésbé végletes földön a „víz“ mindkét értékének egymásmellett-meglevése, tehát mindkét-fajta symbolikus használata, igenis, elképzelhető (nálunk is így van!) és az éles összekerülés eredeti észre-nem-vevése psychologailag könnyen magyarázódik. Egyébként viszont az egész összefüggés világos és jó értelmet ad. Az ivás és felüdülés Homerosnál is (Ilias XXII, 2: *ἰδρῶ ἀπεψύχοντο πῖον τ' ἀέοντό τε δίψαν*) mint kiegészítő fogalmak állanak egymás mellett: ez a dolgok rendje. Nincsen tehát semmi okunk kételkedni, hogy a hyksos-idő óta Egyiptommal állandóan szoros érintkezésben álló zsidóság egy költője mélyen utánaérezve javasolta legyen az egyiptomi képet, amely az oázis kancsójának jelében és a *kbh* szavában volt elterjedt, de Délen általában is nagyon közelfekvő. Más dolog; hogy aztán mások vagy más milieuban, esetleg túlságosan okoskodva, a „javaslatot“ nem értették vagy nem akarták elfogadni és különösségének a kritika máig is javítással iparkodnék élet venni.

Legalább egyszer tehát a böivásnak a felüdülés, megkönnyülés, refrigerium értelmében való használata kétségkívül benne van már a héber eredetiben. Részünkről azonban azt is

¹⁸ A Humboldt—Steinthal-féle terminus értékéhez v. ö. MAUTHNER, *Zur Sprachwissenschaft* 1912, 2. kiad. 522. k. és H. PAUL, *Prinzipien*, 1920, 5. kiad., 392. k. és 401. kk.

¹⁹A víz ilyen értéke látszik uralkodóbbnak pl. a praecolumbusi Mexikóban, amelynek naptára, a *Tonal-amatl* (= a napok és az általuk meghatározott sorsok könyve) szerint a 20 napos időkör („hónap“) 9. napját *atl*-nak (víz) hívják és ez a szó, mint sorshatározó, itten „áradás és halál“-t jelent. L. Th. W. DANZEL, *Handbuch der präkolumbischen Kulturen in Lateinamerika*, 1927, Hamb.-Berlin, 36. kk.

nagyon valószínűnek találjuk, hogy a Septuaginta-fordítók — talán újabb egyiptomi hatás alatt, amely a statisztikailag döntő bevezetést is igazolhatná — többször is mindenestre beleértették, vagy belemagyarázták s könyörtelen pedanteriával ezt fordították. Így — ha az ad Psalm. 66, 12 adott korrigálási javaslatot nem is akarjuk éppen a Móz. II, 8, 15 esetére vissza megfordítani — annyit hiszünk mindenestre, hogy a görög fordító (elnézéséből vagy erőszakolva?) ezen a helyen szintén csak a Psalm. 66, 12 találkozó *r^evājā* szónak értelmét vélte az eredetiből kiolvasni. Ezenfelül azonban azt sem tartjuk kizártnak (bár távolról sem erőszakolnók), hogy ugyanez a „praeparált“ fordító a Psalm. 39, 14 megismert közönséges „glänzen, heiter werden“ jelentést is — az ú. n. „complicativ jelentésváltozás“ alapjául szolgáló belső beállítással — úgy érthette, mint a „hiedelmes“ képnek héber megcsillanását.²⁰ Így azonban máris nem csak egy nyomá volna a kezdeményezés héber-aramaeus voltának, és nem lehet tovább kétséges, hogy ennek a fontos ténynek észrevévése nem a tény fennforgásának hiányán, hanem a tudósoknak „agyonhallgatásán“ mulott. Ennek okát viszont nem nehéz felfedezni.

Világosan vall rá a kutatásnak egy sajátosan nyitva hagyott ellenmondása. Az, hogy egyfelől: a refrigerium szókép eredetét az Itala-Vulgata korának latin-keresztény találmánya — és főleg az egyiptomi Isis-vallás római elterjedésének következménye gyanánt szokták beállítani, (aminek valószínűségét mindenestre az apokryphák szóhasználata is támogatni látszik: V. D. LEEUW, 129. l.). Másfelől: már DIETERICH, i. h. 95. k. l. s. utána V. D. LEEUW is, 128 k., 133. l. — ha mindjárt csak beszűrt megjegyzésekben és alkalmi jegyzetekben is — azt sem hallgathatják el, hogy ennek a l. refrigerium képnek megvan a Septuaginta-beli görög eredetije az ἀνάπαυσις, ἀνάπαυσις, ἀναψυχή, ἀφεσις, ἀγνισμός [ἀγιασμός] szavakban, ha ezek még nem valamennyien bírnak is azzal az örökéletre való vonatkozással is, amellyel a latin szó bír. Kifejezésre éled különben ez az ellenmondás abban a fogalmazási árnyalatban, amellyel pl. V. D. LEEUW a l. refrigerium szót, nem mint ennek a képzetnek első,

²⁰ A „complicativ jelentésváltozásnak“ nevezett jelenséghez lásd WUNDT, *Völkpsychologie*, II.⁵ 551. kk.

hanem mindig inkább csak mint egyedül elfogadott, igazán népszerűvé, sőt hajhászottá vált terminusát állítja oda. Am a lelkiismereti furdalások ilyen félig-való megnyugtatójának is mindig nyilván megvan a mélyen fekvő oka; s ez az, amit kerestünk.

A sokat emlegetett jelentésfejlődést a kutatás eddigi iránya csak egy síkban, egyenesen vagy előre- (evolúciósan) vagy pedig hátrafelé- (degenerációsan) haladónak tudta elképzelni. Így öntudatlanul és önkénytelenül V. D. LEEUW is az egyiptomi képátvételnél eleve csak ezt a két útját láthatta nyitva. Vagy azt, hogy az átvétel teljes erővel (statisztikai nyelven beszélve: sok tényről igazoltan) kezdődik s lassan gyengül hatása; vagy azt — esetleg — hogy szörványosan lassan kezdődik és erősödve mindig jobban elterjed. Esetünkben azonban az utóbbi, különben is valószínűtlenebb útnak feltevése annyira ellentétben áll a tényekkel, hogy statisztikus módszerrel gondolni sem lehetett az igazolásra. Számszerűen ugyanis, bár a Septuaginta után a Vulgata haladást mutat, a haladásvonal egyáltalán nem nőtt állandóan, hanem teljesen szeszélyesen hamar elgyengült: a kép ugyan — nyilvánvalóan csinált-bibliái ízzel — máig él, de az egyes nyelveken és korokon belül teljesen szabálytalan tempóval, egyes népeknél hiányzik, (aminek oka — természetesen — nem lehet másban, mint faj- és egyéni alkatkülönbségekben) stb. Viszont nem kevésbé mutatkozott igazában az elsőnek említett fejlődésút is mindaddig járhatatlannak, amíg pl. a philologiai pontossággal a megmaradt tényekre szorítóknak a kezdeten elkerülhetetlenül ott kellett a Septuaginta adatait találni. Hogy mégis nagyjában, legalább ez a fejlődésvonal tartható legyen, épen ezért történt nyilván „félfordulattal“ a Septuaginta hajlékony kiiktatása és ugyanezért lett volna egyenesen kényelmetlen fokozni a zavart és — au comble — azt is észrevenni, hogy a Septuaginta és Vulgata zavaró viszonya ugyanúgy megvan már a még régebbi szinten, a zsidó-aramaeus és a görög Biblia viszonyában is. Amint pl. EDWIN NATCH & HENRY A. REDPATH kitűnő concordantiái szerint²¹ s. v. ἀναψύχειν, ez a görög ige a Septuaginta:

²¹ A *Concordance to the Septuagint and other Greek Versions of the OT I*, 1897.

5 helyén került 4-féle héber szó helyére, vagyis a görög szó kedveltsége nőtt egy már előtte megvolt héber szóéhoz képest, ahogy ezt az Apokryphák, Aquila, Symmachus és Theodotion görög fordításai is erősítik; hasonlóképen az *ἀναμνησὴ* főnév is 3 helyen (Psalm. 65 [66] 12; Ho. 12, 8 [9]; Jer. 30, 9 [49, 31]) 3 zsidó eredetinek felelt meg, holottis a görög képet szóról-szóra csak a Ps. 66, 12 eredetije követelte; és i. t.

Így azonban két dolog lett világos. Először, hogy a *kbh* szókép igazi és hiteles története elképzelhetetlen a héber szöveg és a Septuaginta-beli összes adatok teljes honorálása nélkül. Másodsor, hogy a nyelvtudományban legelfogadottabb, közönséges fejlődésképzelés, jóllehet, öntudatlanul, de eleve — e tények természete miatt — épen ezzel a honorálással szemben szükségkép ellenségesen szokott viselkedni. A logika törvényei szerint viszont a kutatás ellenmondásainak és a tudomány kényszerű elhallgatásainak oka nem lehetett más, mint egy eleve eltolt, hamis fejlődésképzelés, ami pozitív formában kifejezve azt jelenti, hogy a valóságnak egyedül hű megismeréséhez a fejlődésképzelés valamiféle helyesbítésének kell segítenie és elvezetnie.

Bármily logikusnak lássék ez az okoskodás, mégis a nyelvtudomány — a XIX. fejlődéslátásával és a maga szempontjából érthetően, — eddig nem tartotta elengedhetlen feladatának, hogy a saját külön problémái, vagyis itt egy jelentésfejlődési problema kedvéért, — túllépve a szokott körön, — az egész a nyelv, sőt a szellemi élet alakulására vonatkozó reinitens rendszert átépítse. A dolog nem is lett volna túlságosan egyszerű, ha meggondoljuk, hogy akárcsak arra is szorítkozva, hogy azt, ami fejlődött, tehát az ú. n. „jelentésváltozás“ mibenlétét, és a vonalat, ahogy igazán fejlődött, elfogulatlanul vizsgálni próbáljuk, — máris mindenestre számos megszokott lélektani elképzelés gyökeréből való, kényszerű módosítását kellett volna végrehajtani, ill. elfogadtatni. Ez lehetett tehát az oka, hogy a nyelvészet inkább átnézett a kisebb ellenmondásokon, vagy erőszakoskodott, úgy ahogy ép az elfogadott közönséges fogalmaknak a rései engedték.

Részünkről mégis, akik ebben a dolgozatunkban egy, az alapokig visszanyúló revisio szükségét kezdettől lépten-nyomon

éreztek és a kritika egy-egy előlegezett szavával ismételtén meg is sejtettük, részünkről szükségkép vesszük ezt a most észrevett gátlást végső, elutasíthatatlan figyelmeztetésnek, hogy a kényelmi szemponttal tovább nem lehet takarózni. A tudomány előtt végre is nem a megszokottságoknak, hanem csak az igazságnak a szempontja számít. Nem fogunk tehát féluton megállni, amikor nyilván elodázhatatlannak látjuk a pillanatot, hogy a nyelvpsychológiát — WUNDT elve szerint (II, 494. k.) — nemcsak a mindenkori psychologia alkalmazásának egyik területe, hanem az általános lélektani ismeretek gyarapításának forrása, a magunk megismerésének elősegítője gyanánt is tekintsük és fölhasználjuk.

III.

Az eddigiekben a körülményekhez képest, hallgatagon a közönséges elképzelést engedték érvényesülni. Úgy vettük — ahogy általában szokás — mintha csakugyan a refrigerium vagy *σύγχυσις* -féle különös, symbolikus kifejezések valami concret fogalomnak abstract, valami szokottnak szokatlan értelemben való használatából keletkeztek volna. A kifejezések történeti életére (fejlődésére) vonatkozólag is látszólag elfogadtuk az egy-pontból-kiinduló, egyenes fejlődéselképzelését. Ahogy TURYN (*συγγέω, σύγχυσις*) látta a következő etapokat: Homeros — hellenismus — Septuaginta és Apostoltörtén. — Cicero — Itala és Vulgata — Kyrill és Method — Luther — Wujek — modern nyelvek (francia, angol, olasz, orosz, lengyel, német) stb. Vagy ahogy V. D. LEEUW is (refrigerium) — bár mint elhanyagolható, mellékes kezdőpontokat, megemlíti a Septuagintát, a hellenismus és a késő görög-római mysteriumok vallási fraseológiájának azonos kezdeményeit — az evolúciót érdemben szintén csak a Vulgatával kezdte meg és úgy kísérte aztán a régi keresztény liturgián, költészetén, hymnusokon, Lutherén, modern szóhasználaton át, mai elköpásáig. Sőt mintha még meg sem álltunk volna ennyi concessionál, hanem egyenesen a magunk részéről is, erre az alapra helyezkedtünk volna. Mi is, — mintegy megfejni kívánva az elfogadott sorképzéseket, — mintha szintén csak azt követeltük volna, hogy egyes esetekre vonat-

kozólag a Septuaginta elé egy még régibb egyiptomi hatásnak és az eredeti Ó Testamentumnak a kezdeménye is beiktattassék.

Ezzel szemben azonban; tény, hogy már H. PAUL nem győzte elég tágra szabni az — elválaszthatatlannak hirdetett — „concret“ illetőleg „abstract“ fogalmak körét (75 k.); hangsúlyozni, hogy az általánosabb jelenség nem mindig bebizonyíthatóan előbbvaló (90. l.); és concedálni, hogy a felnőtt, csakúgy mint a gyerek, könnyen találkozhatik mindjárt előszörre valamely szónak occasionalis értelmével (86. k.), amikor is szükségképen ezt érti az usualisnak. S maguk ezek a tények máris lehetetlenné tették azt az elképzelést, hogy a *σύγχρισις* és *ἀντίφωξις* féle kifejezések az előbb-volt concret képzeteknek jelentésváltozásával abstraháltattak volna egy lelki fogalomnak jelölésére. De ugyanígy: amikor az állítólag „megváltozott“ mellett — amint ezt WUNDT, H. PAUL és mindenki szükségesnek tartja hangsúlyozni — a „régí“ (eredeti) jelentés is mindig tovább éli a maga életét, vagyis a jövőben nyilván nem egy új, hanem egymás mellett két, egymástól független, külön nyelvjelenséggel és értelemmel van dolgunk, — akkor ez már azt is jelenti, hogy valamely értelem „elváltozni“ egyáltalán nem lehet képes. Amint közelebbi vizsgálat előtt nemkülönben az is nyilván teljesen valószínűtlennek látszik, hogy átvételről és az átvettnek a továbbadásáról volna itten szó.

A kezdőpontokat — láttuk — sokszor előbbre lehet tolni és az a mód, ahogy pl. a Vulgata a Septuagintából, a hellenismus nyelvének respectálásával és a pogány-római fogalomkörtől is erősítve, „vesz át“ bizonyos kifejezéseket, szintén nem annyira átvételnek, mint inkább egymással szembenálló hasonlóságok egymásra-ismerésének és összeolvadásának volna minősítendő.²² Valójában tehát szó sincs egy megcsinált symbolumnak átvételéről, illetve egy másik nyelvbe való lefordításáról s abban való továbbéléséről. A refrigerium-hiedelem-féle (mesterséges) szavak nyilván csak belső előkészítettség után, vagyis anyanyelveink egy szavának megfelelő, két-értékűségű hajlama alapján úgy szoktak nem annyira „tovább“-élni mint inkább „szintén“ megelevenedni, (miközben a hangilag hasonló jel-testek párhuzamosan megmaradnak egymás mellett,) hogy

²² V. ö. TURYN, 159. l.

a minta-nyelv az átvevőt valójában legfeljebb *ösztönözte* a mintában lefolyt és dokumentálódó processusnak az átvevő lehetőségei szerint történendő újracsinálására.

Ha azonban, ezek szerint, azt, ami valósággal történik, a szó szoros értelmében sem jelentésváltozásnak, sem egy új jelentés továbbadásának nem lehet nevezni, — nyilván tisztáznunk kell, mi az az igazi lényeg, amelyet e szófátyolok mögé valahogyan elrejtteni megszoktunk.

Az ú. n. jelentésváltozásnak a tanát, úgy ahogy az a köztudatban ma is él, a múlt század vége felé, az akkor legmodernebb elvek szerint főleg két nagy tudós kanonizálta. Inkább intellectualisan H. PAUL,²³ inkább voluntaristikusan W. WUNDT,²⁴ tehát nem eltérések nélkül természetesen, sőt harcban állva egymással.

PAUL a változás mibenlétét az eredeti jelentés metaphorikus; az inkább psychologus WUNDT távolról-sem-metaphorikus továbbvitelének látta; de a jelentésváltozás fajait is más-kép-máskép osztályozták. Ezzel szemben megegyeztek abban, hogy a jelentésváltozásnak az apotiori tudatos és ilyenek hirdett jelenségét legszorosabb kapcsolatba hozták a merőben más természetű — apotiori öntudatlan — hangváltozással és ennek törvényeivel; hogy ezt a jelenséget kizárólag mint nyelvit, sőt nyelvészetit, egy síkban tárgyalták; végül hogy positivistikus-logistikus systemáiknak következetes kidolgozása mellett, beérték egy minden törekvésük fölött fontosként hirdetett pszichológiai szempontnak, illetőleg tárgyalásnak, többé-kevésbé lelki-ösmeretkönnyítő és csitító hirdetésével. Így aztán nemcsak „epigonok“ merültek ki — WUNDT után — a szórványos, illetőleg szabályos jelentésváltozásnak (II., 466. kk.), és — PAUL után — az usualisnak és az occasionalisnak túlságosan gondolati külön tartásában (75. k.), vagy — mindkettő nyomán — a hang- és jelentésváltozások egymáshoz való viszonyának kimélyítésében, törvényszerűségeik csoportosításában, stb. Hiszen máig már szinte minden, az életet elsikkasztó logikai egyoldalúságnak

²³ *Prinzipien* c. munkájának különösen IV. fejezetében (Wandel der Wortbedeutung: 74—105. l. stb.).

²⁴ *Völkerpsychologie*, kül. II, 2, 1912³, VIII. fejezet (Der Bedeutungswandel: 459—627. l.).

ismerjük a helytelen voltát,²⁵ és mégis: a tudományos közvélemény, még mindig a nagy tekintélyek és a következetesen kidolgozott pontok lenyűgöző hatása alatt, máig sem sietett, hogy a szóval helyeseknek elismert pszichológiai elveket tettel is iparkodnék a logika túltengésével szemben, kellő érvényre juttatni. Ez a munka mindeddig vár elvégzőire, mert várnia kellett az időknek változására, sőt most sem juthatott el a tisztánlátás végső lehetőségéig.

Nálunk mindenesetre GOMBOCZ Zoltán aránylag korán, már WUNDT fénykorában felismerte, hogy a hangváltozások analógiájával való dolgozás, és a jelölésváltozás illetőleg a fogalomváltozás fogalmainak összecsérelése, hibához vezet. Így ő valóban, Wundtnál sokkal nyomatékosabban tudta képviselni azt az álláspontot, hogy a jelentésváltozások az őket előidéző lelki folyamatok alapján csoportosítandók.²⁶ Utána HORGER Antal²⁷ és LUX Gyula, i. m. már jól látták, hogy nem is a hang szokott „változni“, hanem a képzettartalom kifejezésére szolgáló izomtevékenység volt az egyéni vagy több-egyéni esetekben, az időmulástól függetlenül, másféle, és lényegében eljutottak a szó nem racionalizálható elemeinek, illetve ez elemek jelentőségének a felismeréséhez. Anélkül mégis, hogy megkísérelték volna ezt az — úgy mondhatnók — irracionális margót meg a szó gondolati elemét éleven együttesben, mint egy expressio („kifejezmény“) összetevőit nézni. Ez t. i. nyilván csak az egész régi, még Wundtnak is önkénytelen alapul szolgáló egysíkú fejlődésmód-elképzelés likvidálásával lett volna lehetséges, aminek az útja viszont csupán legújabbban, az ú. n. „életfilozófia“ gondolatainak felülkerekedésével nyílt meg a nyelvtudomány számára. A már DE SAUSSURE óta (*Cours de Linguistique Générale* 1916) nemcsak diachronikus, hanem synchronikus szemléletben, nemcsak langue-ként, hanem parole-ként is látott nyelvnek, persze nem az egészére, de legalább a hangtani részére, nyelvészetünk amennyire tudom, eleddig csak a phonolo-

²⁵ V. ö. LUX Gy., *A Nyelv.*, Athenaeum, é. n. 43. l.

²⁶ *M. Nyelv.*, VII, 97; *Nyelvtörténeti módszertan*, 24—34; *A magyar történeti nyelvtan vázlat* IV., Tud. Gyűjt. Danubia 1926.

²⁷ *A nyelvtudomány alapelvei* 1926² (1914¹).

gیا terén volt határozottabb tekintettel.²⁸ Természetes azonban, hogy a hangtörténet csak kiszakított része a nyelvtörténetnek és hogy ha helyes a szemlélet, amely a hang megértéséhez csak a szándék és a gyakorlati valóság együtt-tartásával vél hozzá-férközhetni, még inkább: ugyanilyen szemléletnek kell a szó jelentését illetően is csak a lelki tendencia tekintését kiindulásul követelnie, illetve innen a másféle, a történeti síkba elvezetnie. Mégis, amennyire látom, sem LAZICZIUS, sem más, irodalmunkban eddig *ezt* a kiterjesztést, t. i. a „jelentésváltozás“-nak megfelelően modern átértékelését, *nem* próbálta meg. Csak mintha GOMBOCZ legfiatalabb tanítványai előtt derengene a kifejezési jelenség igazi természetének az a felismerése, amely legalább kínálja, hogy elvi alapjain valaki majd egyszer az ú. n. jelentésváltozás jelenségét is a lényegének egyedül megfelelő módon kidolgozza.

Így BOTA János rövid mutatóványa(?): *Kifejezés-elméleti módszertan*²⁹ már határozottan és helyesen követeli, hogy mindenben, amit kifejeztünk (szó, hangsúly, stb.), szóval a *kifejezésben*, — ahogy nem szerencsésen nevezi, — két rész tartassék külön és respektáltassék. Egy nyelvi, vagyis az élő egyének (és csoportok) momentán lelki tartalmának kifejezésére, a tudat által és feltételei szerint készült (tehát életszerű, bár nem élő) jel (a jelek összege, a nyelv = egy jelrendszer); és — ami épen ezeknek a jeleknek használatára kényszerít, anyagukat adja — az élő egyének (és csoportok) pillanatnyi lelki (vallásos, költői, stb.) tartalmai, szándékai, stb. Ha t. i. így a nyelvi tény nemcsak „jel“, hanem elsősorban ettől függetlenül meglévő feltételek és működő erők eredője is, akkor a valóságos értékét semmi értelmi érték, származás stb., önmagában nem adhatja ki, illetőleg semmi józan kutatás, csak ezektől, a nyelvi tények megértését nem várhatja majd. Nem a hangok és szavak, a maguk különös törvényeivel, lesznek az emberi kifejeződésnek az igazi értékadója és -meghatározója, hanem az, hogy az élő-teljes (a vallásos stb.) Ember, a maga alkotó egészében, mint

²⁸ V. ö. LAZICZIUS Gyula, *M. Ny.* 1930. XXVI. 18—30; *Nyelvtudományi Közlemények*, 1931, 1—30, 165—206, 349—381. Jobb a helyzet mindenestre nyelvfilozófiai téren; v. ö. MARÓT, *Langue et Religion*, L'Antiquité Classique, V, (1936), 257. 1. 3. j.

²⁹ Pápai Szent Benedekr. Kath. Gimnázium 1935/6-i Értesítője, 1936.

érző és akaró lény is, mennyire képes lelki tartalmak ekphoriájára ill. hasonló lelki hatásoknak másokban való felidézésére. A megnyilvánulásnak specialisan nyelvi meghatározottsága csak annyiban fontos, amennyiben ez az Embert épen legalkalmasabb „nyelv“-én, a hang-gesztus anyagában és eszközével hozza ki:³⁰ természetes, hogy a teljes kifejezési anyag nyelvi részére vonatkozó csak-logikai elemzésnek legfeljebb ha másodlagos, formai jelentősége lehet. Úgy, amint a márvány „törvényeinek“ ismeretével csak igen egyoldalú hamis képet alkothatnánk valamilyen szoborműről. Itt tehát minden lényeg az egyéni és társas, felső- és külső feltételektől, azaz az individualis s faji alkatától fog függni; minden teljes-helyes megértési törekvésnek abból kell majd kiindulnia, ami az illető jelnek kiválasztását illetőleg igénybevételét provokálta és azt érzelmi telítettség is tette: a termő egyéniségből, mint a társadalom egy eleméből és a jelválasztó tudatállapotról, mint a „társadalmi tudat“ egy részéből, amelyik az egyéni javaslatokat mint végső fórum van hivatva szentesíteni.

Ezt most már közelebbről az új n. jelentésváltozási jelenségekre vonatkoztatva: *Formai* (külső) szempontokból lehet ugyan rubrikákra gyűjteni, hogy valami statistikailag gyakoribbnak bizonyult képzet-tartalom milyen „ritkább“ eltolódásokat szenvedett vagy szenvedhet; hogy ez milyen (vélt, ész-) okokra vezethető vagy vezetendő vissza, stb. *Belőlről* azonban, a nyelvnek, vagyis az egyének, sőt egyéni „izomállapotok“ szerint még az egyéni belül is pillanatnyilag mindig másként és örökké újra születő nyelvi expressumok összegének lényege szerint, — *nem* ez a fontos. A máris, hálátlanul feledett B. CROCE különösen *Estetica come scienza dell'espressione e linguistica generale* c. művében (1900; 1923⁹) egész filozófiai rendszert épített fel az intuitio és az expressio egymást legszorosabban feltételező összefüggésére. Az ő esztetikája — ez a „scienza dell'attività espressiva“ és ugyanakkor általános nyelvészet („kifejezésstan“), amelyben a művészetbölcselet egybeesik a nyelvfilozófiával, — ezért tudja a valóságnak adaequat felfogását

³⁰ V. ö. már Aristoteles, Rhet. III, 1, 8: ὑπερῆξε... ἡ φωνὴ πάντων μιμητικώτατον τῶν μορίων ἡμῶν.

csak mint jelenségkonstatálást úgy elképzelni, hogy ez a történelemfajta egyszersmind a philosophia is legyen; stb. De épen ezért a philosophus CROCE kiindulása a leghatározottabban nyelvtudományi volt. Ő az első, legtudatosabb hirdetője annak az elvnek, amely minden *up to date* nyelv-felfogásnak természetes alapját alkotja: Nincs kétszer azonos lelki előzmény és physikai izomtevékenység, tehát nemcsak nemzeti, hanem már-már fix egyéni nyelvek sincsenek. Amit nyelvnek szoktunk nevezni, az visszavezethetetlen és soha úgy, újra meg nem ismétlődő sorozata a jellegzetesen bizonytalan határokkal, sőt tulajdonkép minden határ nélkül való kifejezési „egységeknek“. Valamelyes egységességet a különféleségnek eme láncolatába legfeljebb azok a nagyobb kapacitású és így nagyobb hatású javaslattevők — próféták, költők, nyelvzsenuk, stb. — fognak bevihetni, akiknek physiologiai, emberföldrajzi, stb. módon a tömegéivel rokon maguk-kifejezései többé-kevésbé nagyobb emberközösségeket tudnak visszhangozásra és elfogadásra suggerálni. Ezen az úton lesznek aztán az ilyen egyes expressumok, de néha névtelen kísémberek expressum-javaslati is, egy „nyelvnek“ a többé-kevésbé elfogadott s nagyjában megérthető és megértett „szavai“-vá.³¹

Így azonban Croce-nél nem lehet szó soha természetesen ú. n. jelentésváltozásról. Még ottan is, ahol a — leírt — hangi forma tulajdonképpen azonos, tehát a jelentésváltozás vélt esetekben, mindig egy másféle tendenciának megfelelő, értékben másféle expressumról, tehát egy független, *másik* szóról van szó. Amint a magyar tudomány is, láttuk, többször hangsúlyozta legalábbis a (hang- és) jelentésváltozások hirtelen, ugrásszerű elkövetkezéseinek jellemző voltát és hangsúlyozta ezzel, hogy ehhez képest az egyes, állítólag jelentésváltoztató fogalmak közt nem is lehet a logikai áthidalást megcsinálni.³² De ugyanígy: nem lehet sajátosan „metaphorikus“ használatról sem beszélni, mert hiszen eredetében *minden* magunk kifejezése a priori nyilván metaphorikus, jóllehet épen ezt a kényszerű születési hibát feledtető célzattal. Éz épen a nyelv útja. Így ha talán egy szóhasználatot „kívülről“ metaphorikus-

³¹ V. ö. *Benedetto Croce*, Huszadik Század, 1916, 208—214. l.

³² V. ö. LUX, 47. k. is.

nak nevezhetnénk is; ez „belülről“ jóhiszemű esetben csak azt jelenthetné, hogy valamely idegen egyénben, vagy közösségben, pillanatnyilag vagy még észrevehető módon nincsen épen az a javaslatexpressumra resonáló lelki beállítottság jelen, amely e complexus természetes, sajátunk gyanánt való fogadásának elengedhetetlen alapfeltétele. Ámde magánál a javaslattevőnél, ilyen esetekben, mindig csak a lelki szándéknak legtermészetesebben megfelelő egyetlen legjobb expressioról, tehát csak a kellő — érdemben: más — szóról, de soha semmiféle metaphoráról nem fogunk beszélhetni. Aminthogy a jelentésváltozások metaphorikus jellege ellen — jó ösztönnel — már WUNDT is, PAUL-lal szemben, tiltakozott volt.

Helytelen volna tehát pl. az Osiris-vallás kellős közepén, Egyiptomban feltűnő *kbbh* szóról, azt állítani, hogy miután előbb az élőknek igazi vízzel való üdítését jelentette, átvitetett a halottak hiedelmezésének a jelölésére, vagy hogy ezt is metaphorikusan jelenteni képes volt. *Helyesen* arról van szó, hogy ezt vagy egy ehhez hasonlatosan az érzelmi összetevő számára tág teret engedő s irracionálisan jól telíthető, nyitott és elasticus hangú jelet (a sonorus szótestet) nagyobb vagy kisebb kaliberű próbálkozók igen könnyen érezhették többféle, rokon intentio kifejezésére is, az expressionak. A jel mindig kevesebb számú a szándéknál és az eleven kifejeződésretörésnél. Ha azután ez a complementárius intentio-componens, a „beszélők“ közösségének egyéb tagjainál is megvolt, vagy könnyen és akként öntudatosodott, hogy szintén ugyanezt, sőt *csak* ezt a jelet tudta, maga részéről is, a legmegfelelőbbnek vagy helyesebben az egyedül-jól-kifejezőnek érezni, — a jelnek ad hoc-occasionalis, eredetileg valamiféle egyéni ideosynkasián alapuló új értéke, ime, usualis, közszóvá váltott és válik. Ebben természetesen a közönséges — amúgy is csak bizonytalan — nyelvi határok nem korlátozhatnak. Pl. a Biblia-írók, Homeros, Aristoteles, stb. olyan viszhangos attitudebirtokosok és olyan expressum-minták, akik csinált fordítások kikényszerítésével is képesek voltak földrajzilag, fajilag távoleső közösségeket a magukéivá avatni.

Az tehát, amit általában nyelvnek neveznek, számtalan, már eleve más jelentőségű expressum együttesének bizonyult, amelyben — sokszor látszólag (de hallásra már *nem*) azonos

formákban, — olyan jelek is találkoznak, amelyeket egyéni voltuk és érzelmi telítettségük nyilván csak nagyjában és felületesen enged osztályozni. Lényegüknek kára nélkül velök nemigen lehet mást tenni, mint: (1) figyelmesen külön tartani és óvatosan leírni, ahány különböző jelentést bennök a végtelen számúból, a tudományos gondolkodás mindenkori nivóján fel tudunk ismerni; (2) megpróbálni, hogy a tudásunktól táplált fantáziánkkal (intuitionkkal) miként tudjuk a — mindig egyedülálló — psychogenetikus öspillantatot, amelynek a szójel csak egyik kiszakított része, rekonstruálni és esetleg nagyjában a rokonpillanatok közé — jobb megértés végett — beilleszteni. Szellemesen írta az igazat Wilde Oszkár: Those who read the symbol, do so at their peril.³³

A „lényeg“-nek eme meglátása után rátérhetünk a megfelelő „fejlődés“-(terjedés) kérdésére is.

Láttuk, hogy a modern nyelvtudomány szerint a nyelv, mint fix „leltári“ anyag, ismeretlen és mindenfajta kifejezsmény — a hangji jelnek viszonylagos (rész-)jelentősége mellett — mindig az egész eleven pillanattól, annak számtalan összetevőjétől van meghatározva. Függetlenül tehát a leírt szó formai és nyelvtani azonosságától, a jelkereső indítékok milyensége szerint és az érzelmi-akarati hangsúlyokat is tekintve, — mondjuk — az egyiptomi *kḥḥ* szóképlet, a magyar *hiedelem*, stb., más-más lelki alapból való kiegészülés által *egyszerre* és jelentésének minden időbeli fejlődése (változása) nélkül jelentheti a bőven-ivást, felírissülést, felüdülést, meggyógyulást, olíalmaztatást, üdvözülést, stb. Amiben már benne van, hogy az a romantikusan egyoldalú szemlélet is tarthatatlan, amely szerint a régi, mindig „leiblich, sinnlich“ nyelv állandóan arra iparkodnék, hogy „geistiger, abgezogener,³⁴ a concret hogy abstract, az egyszerű hogy összetett legyen vagy akár megfordítva. Lehetetlen, hogy egy annyira összetett jelenség, az expressum, annyira partialis gondolatrészének időbeli kiterjedtsége legyen a döntő, a sokkal fontosabb alkati determinánsok tempótadása mellett, sőt ellen. Ezért is láttuk épen pl. a refrigerium-féle

³³ The Picture of Dorian Gray előszavában.

³⁴ J. GRIMM, *Deutsche Grammatik* I., 1812, XXVII. 1.

szókból adódó expressumsorozatnak a pályáját is, egyenes fejlődésvonal helyett, teljesen szabálytalan görbének. Egyiptomban a *kbh* nagyon közönséges; a héber megfelelő igazán talán csak egyszer találkozik az Ó Testamentum eredeti szövegében; eléggé ismeretes a Septuagintában a görög; mondhatni nagyon népszerű a Vulgatának a latin szava; teljesen kiszámíthatatlanul mindig más a profán és egyházi nyelvhasználat³⁵ indexszáma az egyes modern nyelvekben: A magyarban pl. úgy látszik, a XVI.—XVII. században az egyházi használat igen elterjedt volt; a XVII.—XVIII. század profán nyomokat is mutat (Faludi, Pázmány?); ma a kép nem „él”, de mint igazi „metaphorát” az egyházban állandóan „értik”. A franciában választékos, az olaszban (v. ö. a mai *refrigerio estivo* stb.-féle használatot) feltűnően közönséges a profán találkozás; és i. t.

Ha tehát számításba kell is vennünk természetesen, hogy az írott, esetlegesen ránkmaradt nyelvemlékek távolról sem adhatják az elmúltak igazi képét, mégis aligha tévedünk jelentősebben, ha azt állapítjuk meg, hogy az ilyenféle „átvételeknek” a vonala általában aligha fog bármikor szabály- azaz evolúciószerű lehetni. Egy szellemi jelenség „fejlődésének” sohasem egy vallásos, költői, nyelvi „szó” megteremtett volta, hanem mindig az lesz a legelengedhetetlenebb feltétele, hogy: találkozik-e újra, hol és mikor a világtörténetben egy többé-kevésbé hasonló pszichológiai helyzet, amelynek aztán többé-kevésbé hasonló leendő a hangos kifejeződése is? A fejlődés nyilvánvalóan inkább mint-erőkihatastól, mintától, elsősorban helyzeti milyenségektől, alkatoiktól függ. A fejlődésnek mértékét legfeljebb segíthetik és erősíthetik az olyan nagy szellemi kifejezők, akiknek expressumait koruk, sőt minél több, sőt esetleg ha megismeri, *minden* kor hajlandó lesz a magáé gyanánt érteni és produkálni; de nem biztos és nem elengedhetetlen, hogy megismerjék és biztos — másfelől — hogy csak

³⁵ A mystikus-vallásos kifejezéseknek a világi-közönséges nyelvbe való bekerülésének módjáról és mértékéről elkelve minél több olyan speciális vizsgálat, aminőket eddig főleg csak a classica-philologia mintaszerűen feldolgozott kutatási területén találunk; v. ö. pl. legújabban G. THOMSON, *Mystical Allusions in the Oresteia*, Journ. of Hell. Studies LV, I, 1935, 20. kk.

annak az ismert volta okozhat ilyen hatást, amit valakinek valahol az önmaga tartozékaképp lehet „félreismernie“, amit függetlenül és belülről jövő intenciók kerestek és így — *nem* újra megteremtettek, hanem mintegy — újra megelevenedni hagytak.

Tagadhatatlan mindamellett, hogy bizonyos — utólag megállapítható — kulturkörökön belül és hasonló helyzetek esetén, azok a visszhangos-sikerességes expressumok (próbák, javaslatok), amelyek (írásos) hagyományként az utókorra maradtak, bizonyos fokig tisztán-történeti (külsőleges, időbeli) hatásra és terjedési radiusra is számíthatnak: Ilyen kulturkört képeznek, nemzetek felett is, a vallásos közösségek, amelyekben a leki szándék és tartalom azonossága szokta az expressumot a jelkés szándékkal és tartalommal codeterminálni. Épen az ilyen jelenségek alapján tanította AUGUSTINUS azt, ami keresztény vallásnak nevezetik, kezdettől valónak³⁶ és így kell SCHELLING szerint minden kinyilatkoztatott vallásnak a „természetes“ vallásban gyökereznie.³⁷ Ilyen körön belül aztán mindenesetre, az Igéknek vagyis a kereszténység tanait hüen kifejező szavaknak általános keresése és főleg relative fejletlen belsővel vagy formálatlan nyelvanyaggal rendelkező közösségeknél (a régi szlávoknál, de magyaroknál is) kimutatható, sokszor kívülről-befelé erőszakolt tudatos követése és továbbvívése is, igen könnyen meg fog történni. Abban a mértékben nyilván, amennyire ezek az „igék“ épen általános-emberiek voltak, vagyis minél valószínűbb volt a szükségüknek felmerülése és így a levezetés megkönnyítésének a tudatos keresése. Így áll a keresztény igegyűjteménynek, a Bibliának, feltűnően sok szótermészetű, történeti hatása egyenes arányban e vallás általános érvényével. És hasonlóképp documentálja a homerosi, arisztotelesi, shakespeare-i szavak nemzetközi továbbélése is ezeknek az expressumoknak különös alkalmatosságát, hogy egy kultúr-, sőt világtörténelmi esperanto phrasisaivá váljanak.

Ámde — mint említők — még az ilyen példáktól hajtott szellemi fejlődés sem függ, mindenesetre, tisztán a hajtótól, hanem elsősorban ez is csak a hajtandó hasonlótól, az alkati találkozás vagyis az elfogadás esetlegességétől. A továbbélni

³⁶ V. ö. *Széphalom Ktár*, 1927, 2. sz. 17. l.

³⁷ Einltg. in *die Philosophie der Mythologie*, SW, 2, Abt. I, 248; I. E. CASSIRER, *Philosophie der symbolischen Formen*, II, 1925, 304. k. is.

látszó, de alapjában a folytonosságot mindig újramegelevenedés útján fenntartó expressumokhoz *nem* a formába-született és formábahalt szótestnek fejlődéstindító ereje, hanem a hasonló kifejeződési formát mindig okvetlenül és időtől függetlenül megkövetelő, belső constellatio vezet.³⁸ A lényegét már H. PAUL, i. h. 28. I. helyesen látta: *Das wirklich Gesprochene hat gar keine Entwicklung* és ebben az irányban vitte ezt tovább K. VOSSLER.³⁹ Így a zsidó-görög-latin Bibliától feldobott refrigerium-kép, *nem* azért terjedt tovább és vált idegen területeken is népszerűvé, mert Egyiptomban megvolt és a zsidók (görögök, latinok) érintkeztek ezzel az országgal; hanem elsősorban azért, mert ez a sajátos faji, gondolati, hangulati, klimatologiai, stb. viszonyokból Egyiptomban kinőtt „kifejezés” olyan volt, hogy aránylag sokféle, máshol lakó, alapjában mást is gondoló népnél (egyénben) is megfelelő kifejezése volt bizonyos ottan találkozó belső, így pl. vallásos-mystikus érzésektől hajtott csirázásoknak, készségnek és keresésnek. A készen átvett hasonló csak segíthet vagy — torzíthat.

Olvassuk el pl. azokat az áhitatos sorokat, amelyeket az Urnak 1936. esztendejében, mintegy az Act. Ap. II, 3—4. margójára, a budapesti római katolikus egyházközségek Tudósítójában „Az Örök Pünkösöd” címen P. BADALIK Bertalan írt le (2. sz. 1. l.): „Ebben a pillanatban az isteni erők életrekeltek az Egyházban. *Csodás életáram sugárzott ki Krisztus titokteljes testéből.* A félnék apostolok egyszerre rettenhetetlen hirdetői lettek az evangéliumnak. A nemzetek özönlöttek az Egyházba. *A keresztkutak szakadatlanul öntötték az üdvösség vizét, stb.*” Olvassuk el és kérdezzük, mi felel meg jobban a szóló és a közönsége igazi helyzetének: A feltevés, hogy az aláhuzott, mélyen keresztény pontokon a pogány Osiris- és *kbh*-képzeteknek szakadatlan folytonossága él tovább, amelyet talán irodalmilag is ki lehetne valahogyan ügyel-bajjal mutatni? Avagy inkább úgy kell látnunk, hogy pl. az a különösen szerencsés expressum, amely a „kútfő” és a „víz” szóképét az érzés összetevőivel az égi boldogság speciális jelölőjévé is avatja,

³⁸ V. ö. *Hagyomány és Fejlődés* Társadalomtudomány, 1935, 35. kk.

³⁹ L. már *Positivismus und Idealismus in der Sprachwissenschaft*, 1904, 96 és hozzá „*Faj és fejlődés az ethnológiában*” c. dolgozatomat, *Ethnographia-Népélet*, 1936, 257 kk.

olyan expressum, amely ha végeredményben nem is ugyanígy, azaz ma bizonyára egészen új accentussal, de az egykori egyiptomi és a keresztény gondolatok körében felnőtt modern ember érzéseiből is, hasonlóan alkalmas egy sokat sejtető, kifejezőnek érzett visszhangkeltésre kiegészülni, szokott is kiegészülni s ez adja meg értékét, sőt ez tartja fenn a történeti folytonosságát is?

Az utóbbi, kétvonalú fejlődésselképzelés a valóságos történéshez nyilván annál inkább fog egyedül közelállani, minél észrevehetőbb, hogy az idegen javaslatoknak állítólagos átvételéhez a közös mellett mindig mégis mennyire elengedhetetlenek bizonyos, sajátosan egyéni lelki előfeltételek is, amelyek minden egyes esetet, a látszólagos azonosság ellenére, alapján nemzeti-sajátossá avatnak. Pl. a mi szóképünknel maradvá: benne *általánosnak tekintendő* az a lelki tendentia, amely olyan szorosán kapcsolja a vízivás és felüdülés fogalmait, ahogy mondjuk, a készenállás és indulás fogalmait szoktak egybefolyjni.⁴⁰ Teljesen *speciális* azonban, ahogy az *egyiptomi* vallás sajátos lélekhite és halott-kultusza hozta létre ezt a symbolumot. Másképen speciális azután az a Septuaginta-fordítók átvételét elősegítő, leküzdhetetlen etymológiát-érzéstől színezett *görög* elképzelés, amely az *ανάψυξις, αναψυχή, αναψύχω*-nak a *ψυχόν (ψωρον)*-étől valóban elválaszthatatlan tövét a *ψυχή*-ével is egybetartozónak tudta,⁴¹ sőt talán a hideg vizet is már — ahogy a mai görög — másként becsülte⁴² mint Egyiptomban becsülték, és így az egyiptomi „segítségnek“ a maga részéről való igénybevevését a maga egészen sajátos alapjaiból is, egészen másképp érezte igazoltnak. Másképen speciális, ahogy a latinitásban volt az átvett refrigerium szó genesise olyan „saját“ mystikával előkészítve és maradt mindig átitatva, aminő kétségekívül kiérezhető az „umbra“ szomszomságának *római* hitéből,⁴³ a Parentalia-lakomák bizonyos genuin vonásaiból,⁴⁴ stb., amik már az „átvétel“ előtt hasonló szópróbákat kimutathatóan előkészítettek. Máskép speciális, ahogy általában az *újtestamen-*

⁴⁰ V. ö. a ném. fertig < fährtig „jelentésváltozást“ és a vulgáris magyar „felbontást“: „kész, mehet“.

⁴¹ V. ö. DIETERICH, 95. kk.

⁴² DIETERICH, 100. l.

⁴³ V. ö. DIETERICH, 99.

⁴⁴ V. D. LEEUW, 135. k.

tumi és ó-keresztény használatban — az egyiptomi pogány aequivalens helyén — a forrás- és keresztvíz,⁴⁵ az (erkölcsileg is) hűvös és tiszta templomhelyek keresztény elképzelése stb. szintén együtthangzik. És másképp speciálisnak kellett lennie — amire még rátérünk — a magyar „hiedelem“ (= hit) egyenérték születése előzményeinek is, bár ez ma még nem egészen tiszta előttünk.

Mindenesetre tehát a g. *ἀνάψυξις*, a l. refrigerium, a m. hiedelem s a többiek az egyiptomi vagy héber eredetinek még vallásos életükben sem leszarmazottai, hanem — hogy a képnél maradjunk — csak vált, hasonló testvérei. Szívós életüknek titka nem a történeti átvétel, hanem a termő lélekszükségletnek — speciális árnyalatai ellenére is — bizonyosfokú általánossága; az „átvevők“ belső készségének fennforgott unifor-

⁴⁵ Ennek a két képzetnek a köre érthetően folyik össze Jézus megkeresztelésének a hagyománya által: az ó-keresztény liturgiában a keresztvíz a m. a Jordán vize. — A keresztény képzetalkotásnak ebben a vonatkozásában mi csak H. USENER-re tudunk utalni, aki (*Das Weihnachtsfest*, Relgesch. Untersuchung. I² 1911, 34. k. és 169. kk.) tudomásunk szerint eddig a legélesebben látott; megengedve, hogy a szakember talán több és jobb igazolást is találhat. Bizonyos mindenesetre, hogy az ókeresztény irodalomban és liturgiában nemcsak Jézus és Mária, hanem a Szentlélek képe is fel-felbukkanhatott mint megváltó, újjáteremtő, üdítő Fons, Πηγή. Christus: a „fons“, amelyik „cunctas irrigavit, quas sataverat creaturas“; Mária: *τοῖς ἀνθρώποις πηγή πνεύματος αἰώνιον καὶ ἀφθαρσίας ἀνατολή* (USENER, i. h. 34, 18. j.; a Szentlélek „égi víz“ voltához a gnosiban l. u. o. 169, 37. j. is). S habár Clemens Alexandrinus excerptái ex Theod. 76—84 p. 130. kk. St. kétségkívül csak a Valentinus-féle gnosis egy előrehaladt, a keresztény egyházhoz közelívtt fokáról erednek, mégis — többek közt — 76 p. 131, 1 a *τὸ βάπτισμα αὐτοῦ πρὸς ἡμᾶς ἐξείλετο* kitétel, nemkülönben az Ecl. Proph. 5—8 p. 138. k. elképzelése, amely szerint a keresztelés „víz és szellem“ által a (kettős. — láthatót és a láthatatlant megtámadó —) tűz ellen történik, általában már eleve visszhangozhatott az Egyház hiveiben s aztán bizonyosan fent is elfogadtatott. A II. sz.-tól mindenesetre a *ζῶν δῶρο* (= a Jordan) a bűntől való megtisztításon kívül pl. az *ἀναγέννησις* t is symbolizálta. Végül később(?) ezekhez a régi theologikusokhoz természetesen vaskosabb „néphitek“ is járulhattak, mint a keleti refrigerium-képet a kereszténység felől támogatva erősítő s egyben átfestő rokonképzetek. Így Chrysostomos idejében — tudjuk — Vizkereszt éjszakáján (Epiphánias, Jézus megkereszteltetésének napja) korsókba vizet szedtek; hogy egész éven át megtartsák a háziak védelmére, itt-ott persze sokkal praktikusabb célokkal is (állatok, föld stb. meghintésére), amikről v. ö. MANNHARDT-HEUSCHKEL, *Wald- und Feldkulte* I, 1904²; 517. l. stb.

mitása, amely *egyazon* szójelben is, megfelelő belső kiegészítéssel, egyformán vélheti a maga *külön* tartalmait kifejezetteknek. Így azonban természetesen az egyvonalú és egysíkú fejlődésvonal helyett, minden jóhiszemű valóságos esetben, egy igen bonyolult fejlődésvonalról lesz szó, amelyben történeti előzmények csak mint hasonló kísérletek, másodlagosan segíthetnek a „saját“ proposíciónk „saját“ környezetből való megelevenedéséhez. A tempót nem az átvétel ténye és időpontja, hanem egyfelől az alkati visszhangzás mindenkori lehetőségei, másfelől az fogja meghatározni, hogy az ilyen egyéni visszhangzások a *consensus gentiumtől* mennyire szentesíthetők.

Mindenképen igaz egyszóval, hogy a szók és nyelvek fejlődésgörbéjének meglelését sohasem az okoskodás, végső fokon mindig csak a minél gazdagabb és elfogulatlanabb tapasztalat teheti lehetővé.

IV.

Foglaljuk végül össze és állítsuk be jelentőségük szerint azokat az eredményeket, amelyeket a refrigerium-symbolum életfolyamának követése mentén nyertünk.

(1) *Általános nyelvphilosophiai* téren mindenekelőtt rá kellett jönnünk, milyen súlyos következményei vannak a „metaphora“ és „jelentésváltozás“-féle elavult terminusokhoz igazodó, ezeket szóról-szóra vevő szemléletnek. Alaposabb vizsgálatunk megmutatta, hogy ott, ahol eddig egy belénknevelt korszerű látásmód történelmileg rögzíthető átvételt és egyvonalú evolúciót engedett sejteni, ott egymástól elvben függetlenül is elképzelhető, pusztán a hasonlóan meghatott lelkeségből is magyarázódó megelevenedési készségek feküdtek és mint revival-ek fel-felébredtek. Igazán metaphoráról és jelentésváltozásról csakis kívülről, egyoldalúan gondolkozó „illetéktelenek“ beszélhetnek, akik az expressum megfelelő lelki összetevőjét átmenetileg vagy alkatuk szerint nélkülözik. Maga az élő-beszélő ember, jóhiszemű esetben, a „metaphorikus“ kifejezésekben, még változó jelentéseknél is, csak a normális szóalkotást, a mindig-más expressumot szokta végrehajtani s ebben a leírt hangok „azonossága“ az expressum alkati összetevője folytán apriori *látzólagos* lesz. Ugyanígy: átvételt és fejlődést is csak az fog emlegetni, aki az egyezések mellett a különbségeket, a betű

mellett az életet nem akarta vagy nem tudja meglátni; aki nem firtatja tovább, hogy miért nincs meg annyi helyen, ami máshol folytatódott, hogy maradhat el egy mesterséges kezdemény folytatása, vagy — hogy megmaradhasson — miként élhet teljesen elhomályosuló értelemmel tovább. Úgy amint ez pl. a magyar területen, magyar viszonyok közt történt, ahol a szél, ellenség, stb. mellett a Nap forrósága már nem volt egyedülállóan fontos és ennek megfelelően az *expressum* irracionális masszájából valami egészen sajátos *refugium-képzet-complexus*⁴⁶ emelkedett *associatiós* fontosságra, sodorta az *expressumot*, a *refrigerium-* értelem homályosulásával, a *fiducia* értelmén át, egészen kivételesen, a *fides-fogalom* felé; stb.

Amennyiben azonban az *expressum* mindenkori, *revival-szerű újrakelétkezése* sehol, ahol hagyomány vagy írás van, ezektől egészen függetlenül nem történhetik, (2) a *másodlagos, történeti vonal* szempontjából főleg TURYN-nal szemben javasolt módosításainkat szintén nem tarthatjuk lényegteleneknek. Az ő talpraesett programjából, nevezetesen, elfogadtuk, hogy *lexikonszerűen* meg kellene gyűjteni az európai nyelvek *abstractum-kifejező főneveinek* a származáslapjait és készséggel ismertük el már előre, hogy ezek igen jelentős hányadának eredetét fogjuk valóban a *Septuaginta nyelvét* adó *hellenistikus koinén* át, fel egészen *Homerosig*, visszanyomozhatni. Amennyiben azonban a *Septuaginta* mégis csak — fordítás, bizonyos első *expressumok*, legalább elvben, nemcsak a fordítók görög nyelvéből, hanem a fordított eredetiből, ennek a pontos visszaadására való, természetes törekvésből is, szintén nyilván eredhetni fognak. Sőt fatális véletlen mindenestre, hogy épen a TURYN-tól *boncolt σύγχευς*-példa is, — merem mondani — kétértelműen így is eredt valóban s épen itt is: az *expressum* *homerosi előkészítettsége* nyilván csak *jóljövő alkalom* volt egy olyan képnek görög utáncsinálására, amelyet az eredetiben megértve, a görög fordítók *racionalizmusa* nyilván még a sze-

⁴⁶ A megkedvelt l. '*refrigerium*'-nak '*refugium*'-má a m. 'hiedelem'-nek 'menedék'-ké való tágulásához v. ö. a görög *σύγχευ* latin ill. szláv *aequivalenseinek* az *αλοχόω*, *ἀτιμάζω* ill. *ταράσσω* (*ταράχη*) stb. értelemeire TURYN-tól (fent 105. l.) megállapított kiterjesztését is (az analógiák-száma könnyen szaporítható).

rencsés örökség hijában is, megkockáztathatott volna. Világos nevezetesen, hogy már Gen. 11, 9 — ahol Babylon neveként a Vulgatában egyedül olvashatjuk a *Babel* szót (l. még Aquila, Gen. 11, 9 és Heb. Gen. 10, 10 is) — nyilvánvaló nép-etymológia vezetteti be a *Bab-ili* akkad névalaknak⁴⁷ ezt a héber formáját, amely a h. *bālál* (a. m. 'verwirren') igével játszik. A játék különben is már Gen. 11, 7, ahol az Úr az Etemenanki-toronnyal kapcsolatban — Septuginta: *συγχέωμεν ἐκεῖ αὐτῶν τὴν γλῶσσαν* — ugyancsak ezzel a *bālál* igével biztatja magát, gondosan elő van készítve. Effelől azonban, ime, a Septuaginta is semmiesetre sem kételkedhetet, mert míg a Vulgata azt mondja: „Et idcirco vocatum est nomen eius *Babel*, quia ibi confusum est labium universae terrae“, — a görög fordító, megértése jeléül, egyenesen *lefordította* a Babel-nevet ezzel a közfőnévvel: *διὰ τοῦτο ἐκλήθη τὸ ὄνομα αὐτῆς Σύγχυσις* (l. Jos. 1, 4, 3, Syncell, 44. c., v. ö. Et. M. 828 is), *ὅτι ἐκεῖ συνέχεε Κύριος τὰ χεῖλη πάσης τῆς γῆς*; amint *Bábel*-re vonatkozólag még Luther is a maga fordításához — „Da her heisst jr name Babel das der Herr daselbs verwirret hatte aller Lender sprache“ — ugyancsak szükségesnek látta legalább a szélére jegyezni: „Auff Teutsch Ein vermischung oder verwirrung“. Bármennyire máson is fordult tehát — nyilván — a görög „átvétel“, meg kell, ime, a confusio-képnek héber történelmiségét, illetve ennek a Septuagintára gyakorolt hatását is állapítanunk. S miután a görög fordító elvben mindig ép úgy érthette és óhajthatta reprodukálni a maga eredetijét, amint a későbbi görögből fordítók ragaszkodtak — a lehetőségig, sőt sokszor a lehetetlenségig is — a Septuaginta szóformáihoz (pedáns racionalizmusban a görög nem maradt el semmi nép mögött), igazolódott: épen itten, épen *nem* mondhatnók nyugodtan, hogy Homeros-volt *a* kezdet!

Végül (3) mind az elméleti, mind a történeti correctioink — természetesen — *a magyar „hiedelem“ fogalom* egyedül *helyes történetét* is tisztázni óhajtották. Ezen a ponton mégis, legalább a kutatás jelen pillanatában, nem lehetünk olyan határozottak. Nem lehetünk mindaddig, amíg az egyedül hivatott magyar nyelvtudomány alaposan meg nem vizsgálta és végle-

⁴⁷ A. m. 'Gottespforte', 'gate of God': Enc. Jud. III. 1929, 851. l. [B. MEISTER] és The Cathol. Enc. II. NYork, 1907, 177. l. [A. I. MAASS].

gesen nem döntött a MÉSZÖLY nagyfontosságú tétele felől: megállhat-e a

hiedelem = *hit* < *hisz* = *hivesít*

egyenlősítés, aminek elbírálásához nincsen meg a kompetenciánk. HORGER Antal pl., amikor alkalmam volt vele a kérdésről beszélni, nem tartotta kizártnak; — ha nem állította is — hogy a *hit* szó *hi-* töve más eredetű, mint a *hiedelemé* és a két szót csak utólagos etymogolizálás hozta össze. Így az alantikban — egyéni benyomásom tagadhatatlan irányában — csak feltételesen és minden praetentio nélkül azt kísérlelhetem meg, hogy az ismert „als ob“ módszerrel nézzem, hogyan értékesíthetők eddigi tanulságaink MÉSZÖLY nekem igaznak tetsző felfogása alapján; illetőleg mennyire támogatja vagy nem, a dolgok valószínű egymásterősítése épen ezt az ő felfogását. Lehet, tehát igenis, csak játékos találgatásnak lesz bizonyulandó, ami ebben a pillanatban az alanti reconstructiót a hivatottak ítélete elé terjesztette: e próbálkozás szerénységét nem tudom eléggé hangsúlyozni és semmiféle pálmát senki elől elragadni nem a szándékom.

Valami belső valószínűsége azonban tagadhatatlanul van az olyan felfogásnak, amely szerint: a régi magyar *hiedelem* szó, egyenesen mint a bibliai refrigerium kifejezésére egyházi műszóvá megtett vagyis a sacralis hangulat vivésére javasolt expressum, egyszer valakitől ugyanúgy és ugyanazért állíttatott az azonos származású, 'hívés-hit' régebbi szavai mellé, amiért annak idején a *refrigerium*-ot csinálták meg a classicus-latin refrigeratio-val szemben módosítva. Emellett szól, hogy régi fordításszövegekben, szinte csak-bibliásan, a halállal, az „egyiptomi“ Lázár-történettel, meg a Jézus oldalából kifolyó víz⁴⁸ és a purgatorium tüzéből való felüdülés gondolataival összefüggésben szokott találkozni (példákat MÉSZÖLY adott). Emellett szól, hogy — általános középkori-egyházi gyakorlat szerint, amelyről a szlávoknál TURYN is tud, — már Ráskai Lea, az ezzel nyilván elavultnak vagy szokatlanak bélyegezett *hiedelem* kifejezés megtartásával, mellé írja az élő, neki megfelelőbbnek érzett *bizodalom* szót is. E mellett, hogy már Pázmány a *hüvösülés* szót használja 'hiedelem' értelemben, stb.

⁴⁸ V. ö. V. D. LEEUW, 141. 44. 147.

Ez az értelem a magyar embernek az ő világában, a mi éghajlatunk alatt, nyilván sohasem is lett igazi *expressum*ává, hanem mindig megmaradt *methaphora*-félelnek, azaz bizonyos helyek és körök számára készült, ilyenként használt és ilyenként értett *kép*nek.

A *hiedelem* *sacralis* értelmében ezek szerint *ad hoc*, fordításul csinált szónak bizonyult, illetve látszik nekünk bizonyulni, noha ez a csinálás belsőleg kevésbé volt előkészítve, mint a latin *refrigerium* szónál. Mint csinált szónak is mindamellet, amennyire látható, volt valami kihatása, amely nyilván a hiedelem szó mai, másult értelmének a fennmaradását is lehetővé tette. Így még csak erre próbálunk — bár a szók útját nem lehet pontosan kiszámítani — néhány megjegyzéssel utalni.

Egyfelől t. i. az *expressum* meg-nem-felelő (*inadaequat*) voltának következményeként úgy kellett történnie, hogy az eredetileg szándékolt, erőszakolt értelem, utóbb annál könnyebben szenvedhetett eltolódásokat; amilyen pl. az volt, hogy a *purgatorium* gyötrelmeitől való *refrigerium*ot illetőleg az ezt adó személyt, nálunk (hamar) inkább *biztonságos hely*-nek (*refugium*), ill. *bizodalom* tárgyát képező személynek érezték és hirdették. *Másfelől*, mintha az is csak a csinálás *spirituálisra*-korlátozottságának következményeként történt volna, hogy az új *metaphora* a *hi-sz* = *hi-edelmez* = *hűsít* ige közönséges értelmét is *spiritualizálni* kezdte, miután az *etymologiai* összefüggést mindenki ki- vagy beleérezte (így: *hivöntöz* → *hűsít*, *hivesít* és *hűsül* → *felüdül* [*tüztől*, *melegtől*] → *oltalomhoz menekül* → *bízik* → „*hisz*“). — Mindenesetre még későbbi önálló írók (a *MÉSZÖLY*-től idézett *Zrinyi*, de *Pázmány* és *Faludi*) is a *hűvösül* igét és főnevet még *túlvilági* étellel, *halottakkal* összefüggésben szokták használni.⁴⁹ Ma pedig épen az eredetileg „*világi*asan“ *hivességet*, *hűtést* jelentő magyar *refrigerat*-igének származékából, a *hit* szóból, egyenesen a *hiedelmezett* (*katechizált*) állapotban *levőség*, a „*fides*, *religio*, *confessio Christiana*“ értelme *csendül* ki és maga ez a „*hisz*“ ige is természetesen *katexochén* a *keresztény hit*nek követését (is) jelzi (pl. *hivő* a m. jó *keresztény*, stb.).

⁴⁹ SZARVAS-SIMONYI, M. *Nyt. Sz. I.*, 1890. s. v. *hűvösül*, *hűvösülés*.

Végül még csak egy szót, mintegy — magunkhoz.

Azok a lelki erők, amelyeknek a magyar *hiedelem-hit-*expressumot nyilván codeterminálniok kellett, megint csak egyik, újabb bizonyosságává leendők azoknak a szinte határtalan lehetőségeknek, amelyek a Természettől még nem oly messze távolodott, primitívebb erejű, elevenebb fantáziájú, nagyobb érzékenységű finn-ugor nyelvekben rejlenek és amelyeket ma épen csak a magyar tudomány lehet hivatott az általános nyelvtudománynak és a nyelvfilosóphiának felhasználásra oda-kinálni.

A mai döntő pillanatban tehát, amikor az emberi tudás kezdi a hatalmas indogermanistika értékeit kibányászottaknak, illetve tovább alig kihasználhatóknak érezni; amikor az európai nyelvészet a maga továbbvivő-megújhdását keresve hévvel veti magát az ausztráliai, afrikai és amerikai „primitívek“ nyelveire és amikor kívülről annyian sejtik és tapogatják a mi kincseinket, — ma mi azt hisszük: Ezek a fejtegetések is megint csak, többek közt, arra is majd újabb figyelmeztetésül szolgálhatnak, hogy bűn volna hallatlan mulasztásainkba beletörödnünk, különösen amikor concret pontokon és európai, sőt generális kulturkérdésekben is módunk és jogunk van bárkinél is *többet* mondani. Bizton reméljük hazai nyelvtudományunktól, hogy a magyar refrigerium-complexusnak a modern nyelvekben példátlan, messzemenő jelentéscapacitását, mint nyilván egészen specialis lelki tendenciákon és képességeken alapuló jelenséget, épen ezeknek a tendenciáknak és képességeknek tengelyében, messzebbmenően is, mihamar meg fogja világítani és ki fogja használni.

A következő német szöveg nem fordítása és nem kivonata az 1936 szeptembere óta kész magyar eredetinek. Külföldnek, külföldi lapba szánt feldolgozása ez ugyanannak a témának, ugyanazoknak az eredményeknek és csak technikai okokból lát most — megfelelően adaptálva — itten napvilágot. Így az anyagkiválasztás, formai elrendezés és — különösen a magyar adatokat illetően, egy árnyalattal — még a felfogásmód is másult: a versiót 1937 áprilisában fejeztem be, s közben a magyar cikk szerzőjével is folytattam beszélgetéseket. Ezt tekintem mindenesetre — netalán kétségek esetén — a végleges és mérvadó állásfoglalásomnak.

Nach der Freiburger Dissertation von A. M. Schneider (Refrigerium, 1928) wurde jetzt diesem oft behandelten Worte der christlichen Latinität eine noch neuere, d. h. die im Wesen von jener unabhängige, gediegene Bearbeitung von dem ausgezeichneten holländischen Professor G. van der Leeuw zuteil: *Refrigerium*, in Mnemosynes Bibliothecae Classicae Batavae III. ser. Band 3., 1936. S. 125—148. Wir knüpfen kurz an diese an und heben bloss das hervor, was sie Neues zur Frage brachte oder was uns des Zusammenhanges halber unerlässlich ist.

Bekanntlich wurde das Wort als ein Vulgarismus der Kirche aus dem klassisch-profanen Wort *refrigeratio* geprägt; es stammt demnach von Verb *refrigerare* und bedeutet 1. Erquickung, Ruhe, Labsal, Trost wie auch 2. Ort der Erquickung usw. Van der Leeuw trachtet nun dieser Bedeutungsentwicklung *βουστροφηδόν* — wie er sagt — nachzugehen, d. h. er fängt mit der poetischen Übersetzung des Wortes bei dem berühmten holländischen Dichter des XVII. Jahrhunderts Joast v. d. Vondel an (verkoelt), geht auf den grossen Franzosen des XV. Jahrhunderts Villon zurück (er gebraucht die Form *refrigère*), um bis zu Dante im XIV. Jahrhundert zu gelangen (*refrigerio*), und setzt dann die retrograde Reihe mit einem Zitat aus der älteren Hymnenliteratur des XI. Jahrhunderts und so weiter auch mit den Quellen der vorangehenden poetischen Verwendungen, d. h. mit der christlichen Liturgie, der altchristlichen Literatur, schliesslich schon im Altertum auch mit der apokryphen Literatur und der Vulgata fort. Hierbei aber stellt es sich — erstens — klar heraus (vgl. auch A. Dieterich, *Nekyia* 1913² = 1893, S. 96.), dass das 1. *refrigerium* und wohl auch die mit diesem Worte übersetzten griechischen, religiös-symbolischen Wörter bzw. Vorstellungen (*ἀναψυχή*, *ἀνάψυξις* usw.) augenscheinlich gleich sind und zugleich in den orientalischen,

hellenistischen, wie auch in den römisch-heidnischen Kulturkreisen zuhause waren.

So gelangte er — zweitens — zu der Frage, wie dieser ganz sonderbare „Consensus gentium“ überhaupt, und wie dann die zunächst zunehmende, dann wieder hie und da nachlassende Popularität dieses anfangs nur sporadischen Wortbildes zu erklären sein dürfte. Allerdings musste hiebei die letztere Frage über das den Gesetzen der „Energieübertragung“ garnicht entsprechende Tempo (gut erfasst S. 128. f. 133 usw.) meritorisch unentschieden bleiben; umso ausführlicher und überzeugender vermochte er dagegen die auffallende — heidnisch-christliche — Übereinstimmung zu motivieren. Er verweist nämlich hiefür in der Reihe nacheinander

1. auf den bekannten Glauben der „umbra sitiens“ (vgl. Dieterich, Nek. S. 98. f.), für dessen Verbreitung u. a. Propertius IV. 5, 2 und die Bezeichnung der Toten bei den heutigen Griechen als *οἱ διψασμένοι, οἱ ἄβροχοι* zeugen, und was drum und dran hängt: wie sich nämlich der Tote vor der Wasserlosigkeit des Hades fürchte und wie sein allererster Wunsch, sein Glück und seine Aussöhnung von einem „Trinken“ abhängt; so dass Heiden und Christen sich ohne Weiteres in den Gebräuchen der Grab- und Totenmahlzeiten, d. h. in der Vorstellung von Erfrischung der Verstorbenen trafen (s. die griechischen Agape, die römischen Parentalia-Mahlzeiten, die ägyptischen „Tische-“ und die jüdisch-christlichen Agape-Eucharistie-Riten);

2. auf das schon in Typus und Form der Erscheinung praedeterminierte, unwillkürliche Gefühl, als ob in der sakramentalen Kommunion eine eschatologische Anspielung auf das jenseitige Leben, ein „Vorgeschmack des himmlischen Mahles der Seligen“ stecke, wie diese Doppelbedeutung uns beim griechischen Heroenmahl, bei der Mahlzeit des Mithras, am „Tische des Herrn Serapis“, bei der jüdisch-christlichen Agape-Eucharistie begegnet und selbst in der heutigen Phraseologie des christlichen Abendmahls schillert;

3. auf die Menge der gewöhnlichsten obzwar leicht auch individuell gefärbten Vorstellungen, die an den Gebrauch des kalten, reinen Wassers (*ψυχρόν ὕδωρ*) und an die — attisch gesprochen — *ψυκτήρια* d. h. *τοὺς ἀλσώδεις καὶ οὐσιόους τόπους* anknüpfen und leicht eine unauflösbare Kontaminierung unter-

einander und mit dem Gedanken einer seelischen Erquickung erwirken, wie das schon von Dieterich (S. 95. ff.) auf Grund der Phraseologie verschiedener griechischer Mysterienkulte erwiesen wurde („Ich bin überzeugt — schrieb er — dass man in diesem *ψυχρόν* den Anklang an *ψυχή* und auch an *ἀναψύχειν*, *ἐψύχειν* u. dgl. bewusst gesucht hat“) und wie auch die römischen Religiones, Christenheit usw., bekanntlich, Berührungen mit solchen griechischen und ägyptischen (Isis-)Misterien-gedanken aufweisen;

4. auf den Purgatoriumkomplex, welcher (nach Maass, Cumont, Norden) antiken Ursprungs ist und seinen Prototyp in orphischen und verwandten Vorstellungen findet, wie auch auf den verwandten Vorstellungskreis der „*loca medietatis*“, in welche ebenso leicht die Vorstellungen vom Verschmachten in Hitze und Qualen des Fegfeuers, wie auch die eines befreienden Refrigeriums hineinspielen können;

5. auf den Gemeinplatz „Wasser bedeutet Leben“, dessen Teilansicht der Lebenswassergedanke, ganz besonders leicht auch in einem spirituellen Sinne verstanden werden mag (vgl. oben Anm. 11); usw. *Alle* diese verwandten, religiösen Volks- und Elementargedanken mit ihren ähnlichen „Gesten“ und Reaktionen mussten eben derart mit dem Refrigerium-Bilde d. h. seinem psychischen Margo interferieren oder mitschwingen, dass hiedurch dieses *ἀνάψυξις*-refrigerium-Bild weit über allerlei Grenzen hinaus in der halben Welt seine Geltung zu bewahren vermöchte und verbreitet ward.

Doch die wichtigste, die dritte These van d. Leeuw's folgt erst aus seiner Feststellung, dass sowohl die Refrigeriumvorstellung, wie die erwähnten Hilfs- und Nebenvorstellungen alle (s. hauptsächlich die beiden letzten) am besten und bodenwüchsigsten in Aegypten zu finden, sozusagen „echt-ägyptisch“ sind. Dass Wasser immer „Kindersegen“ bedeute, steht z. B. selbst noch in unseren „ägyptischen“ Traumbüchern. Unlängst hat H. Gressmann den ägyptischen Ursprung der evangelischen Lazaruserzählung wahrscheinlich gemacht; von hier soll das Motiv des in der Hölle nach Abkühlung lechzenden reichen Mannes durch jüdische Vermittelung in das N T gekommen sein. Doch auch der Gedanke des aus der Seite des toten oder getöteten Gottes hervorquellenden Leben- oder Heil- (refrige-

rium)verheissenden Wassers scheint am natürlichsten in Aegypten beheimatet zu sein, wo das Wasser der Nil, dieser das Leben und zugleich Osiris, d. h. jener Gott ist, aus dessen sterbendem Körper dieses kühle Wasser (*kbh*) fliesst. Das „Verbalnomen“ *kbh* findet sich schon seit den Pyramidentexten.* Es bedeutet eigentlich 'kühlsein', 'abkühlen', 'kühles Wasser' und seine Hieroglyphe ist der Krug. Demgemäss bedeutet *Kbh-w*: 'Abkühlung, Wasser, Libation'; mit dem Determinativ für Wüstenland: 'wasserreiches Gebiet', 'Sumpf', hauptsächlich den Nil in der Gegend von Elephantine; mit dem Determinativ für Himmel: auch eine himmlische Lokalität (die unsichere Lokalisation ist nur allzu natürlich, wo Osiris zugleich der Nil, der Tote und der Gott sein soll). Hingegen bedeutet *Kbh-wt* oder *kbh-t* (= 'Kühle, Kühlmachende') jene Göttin, die das Wasser den Toten reichte und deren Wohnung (das Jenseits) ähnlich unsicher — bald an verschiedenen Punkten des Nilus d. h. im Wasser, bald im Himmel —, wie der griechische Hades — bald jenseits des Okeanos im Nebelreich, bald unter der Erde bzw. hier und dort zu gleicher Zeit — liegt und liegen kann. Wasserspendend war dann namentlich die Göttin der Libation, die Tochter des Anubis. Sie nähert sich, laut eines Pyramidentextes (Sethe, 1180. vgl. auch v. d. Leeuw, 146^a), dem Toten zur Geburtsstätte *Rē's* in *Kbh(w)*, mit ihren vier Krügen, „womit sie das Herz des grossen Gottes (Osiris) *kbh* macht, zum Leben.“ Doch auch andere Göttinnen pflegten — nach späteren Texten und Abbildungen — den Toten mit frischem Wasser kühl und selig zu machen; er hat eben — ein Wanderer in Aegypten! — in erster Reihe Wasser und Oase zu suchen. Ein Text des Totenbuchs spricht von Isis, die das Herz des Toten mit ihrem kühlen Wasser (*kbh*) abkühle; auf einem Berliner Relief aus griechisch-römischer Zeit steht die „schöne Westen“ auf der einen Seite des Toten, die „Göttin im Baum“, welche bald mit Nut bald mit Hathor identifiziert erscheint, auf der anderen, und sie bietet dem Seelenvogel (*ba*) des Toten (Speisen und) Wasser aus einem Krug; schliesslich (höchst charakteristisch) auf einer Situla von Brüssel giesst diese „Nut in Baum“, in jeder Hand einen

* Eine kritische Nachprüfung des Ägyptischen gestatteten, die Schranken meines Wissens nicht.

Krug, rechts einem knieenden Manne, links einem Ba-Vogel — man könnte fast sagen: Lebendigen und Toten — Wasser aus. So bedarf es keiner weiteren Beweise: Aegypten ist tatsächlich der klassische Boden, wo reichliches Trinken, Wasser, Baum, Oase (die Sykomore erhält ihr kühles Wasser von Isis) zugleich den Wanderer und den Toten zu erquicken (*refrigerare*) und so die irdische und auch himmlische Seligkeit in Einem zu bedeuten vermochten (selbst das Zeitwort des Sterbens kann mit dem Wüstenland-Determinativ von *kbh* gebildet werden.) Mit Recht hat also v. d. Leeuw, dem einzigen Chassinat folgend, in diesem Zusammentreffen mehr als eine Parallelentwicklung zu jener des lateinischen *refrigerium*-Begriffes gesehen. Die Bedeutungsgeschichte von diesem *kbh* fordert in Aegypten viel tiefer, lebendiger, ja fast biologisch jene ganze Bedeutungsskala für sich, deren Spuren auch in der Entwicklungsgeschichte des lateinischen Wortes aufzufinden waren: Erfrischung, Erquickung, kaltes Wasser, ein Ort mit solchen, Trinken(lassen) und Oase, Seligwerden und Himmel usw.

Fraglich bleibt es dennoch, ob die Sache auch so ganz einfach läge und der *Refrigerium*-Begriff tatsächlich (nur) von hier, aus diesem wasserarmen Lande und aus den Paradiesvorstellungen der Isis-Diener direkt nach Rom verpflanzt worden sein dürfte. Dessenungeachtet, dass nach gewissen Zeichen zu einer gewissen Zeit — vgl. Servius ad Aen. II, 116; in templo Isidis aqua sparsa de Nilo esse dicebatur u. A. — Rom und das Christentum unleugbar stark vom Fieber dieser ägyptischen *kbh*-Lebenswasser-Vorstellung angegriffen sein musste. Es ist eben klar, dass um zu diesem Resultate zu gelangen, v. d. Leeuw gewisse auch von ihm sonst richtig erblickte Tatsachen, offenbar vernachlässigt und bewusst ausser Acht gelassen hat.

Allerdings scheint es auch der Wortgebrauch der Apokryphen zu bestärken (vgl. v. d. Leeuw. S. 129), dass das Wortbild „*refrigerium*“ seinen Ursprung im christlich-römischen Denken des Zeitalters der Itala-Vulgata und namentlich der Verbreitung der ägyptischen Isisreligion im Reich gewonnen hatte, so dass nach dem Anschein die Entwicklungsreihe tatsächlich von der Vulgata aus durch christliche Liturgie, Dichtung, Hym-

nik, Luther, moderner Gebrauch, bis zur heutigen Abgenützt-heit, tendieren dürfte. Offenbar wurde aber bei einer solchen Reihenbildung nicht bloss die Mitwirkung der Phraseologie der in Rom allerdings wohl bekannten griechisch-römischen (hellenistischen) Mysterien vernachlässigt. Unermessen gelassen ist hiebei auch die Tatsache, dass das Refrigeriumbild schon in der Septuaginta (d. h. seit Mitte des III. Jahrhunderts) in den Worten *ἀνάπαισις, ἀνάψυξις, ἀναψυχή, ἄψυσις, ἀγνισμός (ἀγιασμός)* seine Vorläufer hat (obzwar diese allerdings nicht alle und immer auch die Beziehung zum ewigen Heil zu besitzen scheinen), also eine Tatsache, die sonst von v. d. Leeuw selbst, S. 128. f. 133 garnicht ignoriert erscheint; und hauptsächlich — noch etwas. Offenbar wird eben, einmal am mindesten, der Gebrauch eines Wortes das eigentlich 'reichlich trinken' bedeutet, auch im Sinne 'Erfrischung, Erquickung, refrigerium', selbst im hebräischen Urtexte des Alten Testaments aufzufinden sein und selbst mehrere weitere Fälle dürften leicht noch hinzugenommen werden. Dessenungeachtet dass aufs Erste eine oberflächlichere Nachforschung das Vorkommen des Refrigerium-Begriffes im A T (ja auch in der Sept) tatsächlich eher zu bezweifeln, d. h. den wirklichen Primat der lateinischen Vulgata legitimiert zu finden vermag.

So steht Jerem. 6, 16, wo die Vulgata „invenietis *refrigerium*“ übersetzt, in der Sept bloss *ἀγνισμόν* (A *ἀγιασμόν*) also *nicht dieses* Bild und das hebräische Original* hat das Wort *margo'a*, ein *ἐπαξ εἰρημένον* mit der Bedeutung 'Ruheplatz', dessen Wurzel *rāgā'* nach Gesenius-Buhl, Hebräisches u. Aramäisches Handwörterbuch 1921¹⁷ 481 b/, 745 b/ 'gerinnen (vom Blute)', 'ruhig stehen' bedeuten soll. (Luther hatte offenbar zum Originaltext zurückgreifend, „so werdet ihr *Ruhe* finden für eure Seele“ übersetzt.) — Ähnlich scheint das Original auch Psalm, 39, 14 nichts vom „ägyptischen“ Bilde zu wissen, wo die Vulg „remitte mihi ut *refrigerer* prius quam abeam“ schreibt (Luther: „lass ab von mir, dass ich *mich erquicke*, ehe denn ich hinfahre“), das Hebräische aber *hāšā' mi-mennī v^eabhligā* hat und *v^eabhligā* (die IV. Form des Zeitwortes *bhālag*, welches

* Den Eingang zu seinen verriegelten Pforten hat mir die liebenswürdige Bereitwilligkeit des Herrn Prof. M. Dercsényi freigestellt; die Schuld vielleicht zu-weitgehender Kombinationen trifft indes nur mich.

mit dem arabischen Zeitwort *balāġa* zusammenhängt) 'glänzen, heiter werden' bedeutet. — Doch auch II Mos. 8, 11 (15), wo die Vulg „vidit Pharaon quoniam facta est *refrigeratio*“, und auch die Sept schon das Wort ἀνάψυξις gebraucht, steht im Original — *va-jar' Phar'o ki häj^othā hä-revāhā* — immerfort nur das Wort *revāhā* > Ztw. *ravaḥ* (= arab. *raviḥa*) und wenn auch *revah* nach Gesenius-Buhl 748 b/ allenfalls 'Weite, Raum, Erleichterung, Errettung aus der Bedrängnis' bedeutet, so liegt hier dieser Bedeutung die Vorstellung der Erleichterung offenbar auf Grund eines anderen Bildes vor (Luther übersetzt auch hier den Urtext: „Da aber Pharaon sahe, dass er *Luft gekriegt* hatte“, wie etwa Homer II. X. 575 im ἀνέψυχθεν φίλον ἦτορ). So aber scheint auch das Griechische ἀνάψυξις, das allerdings auch jene andere Bedeutung haben könnte (und hat z. B. Homer, II. V. 795: ἔλκος ἀναψύχοντα), nur im Sinne des hebräischen Originals gemeint, d. h. das Zeitwort wieder von der Vulgata zum ersten mal im eigentlichsten Refrigerium-Sinne gebraucht zu sein.

Übereilt trotz alldem wäre es, wenn man die Hoffnung, das hebräische Original dieses Bildes im A T zu finden, aufgäbe. — Psalm. 66, 12 übersetzt Luther: „wird sind in Feuer und Wasser gekommen, aber du hast uns ausgeführt und erquicket“; die Vulgata: „eduxisti nos in *refrigerium*“; die Sept. „ἐς ἀναψυχήν“. Im überlieferten Urtexte steht: „*va-toš'enū li-r^evājā*“, doch manche haben *r^evājā* in *revāhā* zu verbessern vorgeschlagen, so dass man auch hier die Bedeutung von II. Mos. 8, 15 = Gesenius-Buhl 766 a/ vor sich hätte. *R^evājā* steht nämlich I. Gesen. 750 a/ mit den Zeitwörtern *rāvā* und (arab.) *ravija* in Zusammenhang (diese bedeuten 'reichlich trinken'), hat die Bedeutung 'Fülle; Überfluss an Getränk' und es ist garnicht auffallend, wenn eine Bedeutung etwa „Du hast uns zum reichlichen Trinken ausgeführt“, in *diesem* Zusammenhang, weder dem Judentum in seiner Palestinischen Heimat den momentanen Verhältnissen zu entsprechen schien, noch gar von den späteren jüdischen Erklärern ohne Befremden akzeptiert werden konnte. Die Landschaftsstimmung der Aegypter, Beduinen oder Araber herrschte in Palestina kaum und den kritteligen Theologen musste es nur allzu leicht als Widerspruch auffallen, dass nachdem im ersten Satzteil neben dem

Feuer auch das Wasser als „Gefahr“ figurierte, dasselbe Wasser gleich im zweiten Satzteil schon als Element der „Rettung und Erquickung“ figurieren soll. (Auch Luther übersetzt hier, eben deshalb, aufgelöst: „ausgeföhret und erquicket“, wobei das erste für das Wasser, das zweite Zeitwort für das Feuer gilt). Ein solcher Anstoss ist indessen viel zu typisch, um auch berechtigt zu sein: spekulativ-sekundäre Gründe befügen Textänderungen nicht. Das Wasser mag ja nicht bloss jenen konventionellen Wert haben, welchen es u. a. in Aegypten hatte; in Mexiko z. B. hat es den des gefährlichen Elements (vgl. Th. W. Danzel, Handbuch der präkolumbischen Kulturen in Lateinamerika 1927, 36 ff.) und selbstverständlich gibt es auch klimatisch minder extreme Gegenden (auch Ungarn ist z. B. eine solche), wo *beide* Werte und Symbolwerte des Wassers geläufig sein können, so dass auch ein Nebeneinander solcher psychologisch nicht unbedingt störend wirkt. Und demnach wird es auch um den Urheber des jüdischen Textes bestellt gewesen sein. Trinken und Sich-erquicken stehen ja auch bei Homer II. XXII, *ἰδρῶ ἀπεψύχοντο πλὴν τ' ἀκείοντό τε δίψαν* als complementäre Begriffe nebeneinander; auch ein Dichter des Judentums, das seit den Hyksoszeiten eine enge, ununterbrochene Föhlung mit Aegypten unterhielt, dürfte also einmal das ägyptische *kbh*-Bild nachempfindend, ein jüdisches Aequivalent seinen Landsleuten proponiert haben, welche dann ihrerseits die Proposition aufhaschen oder nichtaufhaschen durften.

Ja, den Anschein hat es allenfalls, als ob die griechischen LXX öfter gar als die Juden selbst dieses refrigerium-Bild im jüdisch-aramäischen Texte vorzufinden und übersetzen zu müssen gedacht hätten. So glauben wir, — ohne den Korrektionsvorschlag zu Psalm. 66, 12 auf II. Mos. 8, 15 umkehren zu wollen, — die Übersetzer sollten (aus Versehen oder mit Absichtlichkeit?) auch II Mos. 8, 15 den Sinn des in Psalm. 66, 12 vorkommenden *r^evājā*-Wortes herauszuhören gemeint haben. Und selbst das halten wir nicht für ausgeschlossen, (wenn wir es auch nicht forcieren wolten,) dass dieselben voreingenommenen Übersetzer auch die Stelle Psalm. 39, 14 — anstatt sie in der gewöhnlichen Bedeutung 'glänzen, heiter werden' zu verstehen — mit einer Einstellung, welcher ein Ausdruck einer sogen. „complicativen Bedeutungsänderung“ zu ent-

sprechen pflegt (vgl. Wundt, *Vkps.* II, 5, S. 551. ff.), wieder nur als den vermeintlichen Widerschein einer hebräischen Refrigerium-Vorstellung verstanden und wiedergeben haben.

Nach alledem aber wird man für die Geschichte des *kbh* -*ἀναψύξις*-refrigerium-Symbols — ganz abgesehen von der Sept — auch den hebr. Urtext selbst im Prinzip nie ausser Acht lassen dürfen. Wie sollte man doch auch von der Richtigkeit einer mit der Vulg beginnenden Entwicklungsreihe überzeugt sein, sobald es von Übersetzungen eines Urtextes handelt und die Spuren desselben ägyptischen Bildes nicht bloss in der Sept sondern auch im Urtext an denselben Stellen aufzufinden sind? Hauptsächlich wo Etymologisieren, Spiel mit Wortbildern usw. den Juden und Griechen viel mehr noch als den Römern eigentümlich waren.

Warum aber nun v. d. Leeuw u. a. diese vorangehenden, ja ihm bekannten Spuren vernachlässigen zu dürfen meinte? Er musste sie ganz einfach. Ebenso, wie er auch die Unebenheiten der Entwicklung nicht in Rechnung ziehen durfte, indem auch er, wie man es allgemein tut, die Bedeutungsentwicklung nur einsträngig, entweder evolutionistisch fort- oder degeneristisch rückwärts-schreitend, sich vorzustellen vermocht hatte. An ein zunehmendes Tempo mit sporadischen Anfängen war aber mit einer statistischen Methode kaum zu denken gewesen, denn wenn auch nach der Sept die Vulg allenfalls einen gewissen Fortschritt aufwies, der Gebrauch des Bildes nahm in den modernen biblischen Übersetzungssprachen — ziemlich kapriziös — im Ganzen doch wohl immer ab. Halb unbewusst musste er daher an die abnehmende Richtung denken und mit der Vulgata als dem Höhenpunkt beginnen, d. h. nicht bloss das störende Verhältnis der Sept und der Vulg, sondern umso mehr noch die zwar viel verschwommenere Wiederholung dieses Verhältnisses zwischen der jüdischen und der griechischen Bibel am Anfang (vgl. hiefür die statistischen Angaben bei E. Natch & H. A. Redpath, *A Concordance to the Septuagint and other Greek Versions of the OT I.* 1897 s. v. *ἀναψύξις* und *ἀναψύχισ*) einfach ausser acht lassen. Sein Scheitern aber diene uns als ein schon unabweisbarer Beweis dafür, dass man, um den *tatsächlichen* Entwicklungsgang solcher Bedeutungsänderungen unverfälscht er-

blicken zu können, einer völlig anderen, korrigierten Entwicklungsbetrachtung bedarf.

*

Aehnliche moderne psychologische Termini wie dieses Refrigerium sind in letzter Zeit mehrfach auf ihren Ursprung und Entwicklungsgang untersucht worden. Sie sind in unsere Sprachen entweder als „Bildungslehnwörter“ (calques) legetis übersetzt worden, oder es durfte in der betreffenden „anderen“ Sprache ehemals schon ein unabhängig ähnliches, fertiges Wortbild mit einer konvergierenden Bedeutung gegeben haben und dieses ist dann mit dem fremdsprachlichen assoziiert, eventuell auch mit einer gewissen formalen Modifikation (wie refrigeratio < refrigerium u. a.) für jene spezifisch geprägte Bedeutung akzeptiert und in Aktion gesetzt worden; diese wären die sogenannten „Bedeutungslehnwörter.“ Am bekanntesten unter solchen Abstracta sind allerdings: συμπάθεια = compassio = сострадание = Mitleid und ἀπόρροια = influxus = influo und influenza = Einfluss (poln. wptyw, russ. vlijanie). Doch K. Holl u. a., Die Geschichte des Wortes Beruf (Sitzber. d. Preuss. Akad. 1924. XXIX), hat mit dem Wort κλήσις, F. Zucker (Syneidesis, Conscientia, Jena 1928) mit συνείδησις seinen Versuch gemacht; usw.

Auch die Lebensgeschichte des Abstractums σύγγνωσις > συγγέω gehört in erster Reihe hier, wie sie zuletzt in einem Vortrag — auf welchen mich die Liebeshwürdigkeit Prof. J. Moravcsik's aufmerksam machte — von dem Warschauer Professor Alexander Turyn auf dem IV. Internat. Byzantinologischen Kongress im Jahre 1934 dargetan wurde. Seine Abhandlung liegt jetzt in den Actes du IVe Congrès-Internat. des Études Byzantines, Sofia 1934 I. (= Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare IX, 1935) S. 151—160 unter dem Titel *Zur Geschichte der griechischen Abstracta in den europäischen Sprachen* vor, und sie kann umsoweniger unbeachtet gelassen werden, als durch sie nicht bloss ein methodologisch musterhaft durchgeführter Versuch unter anderen geleistet wird, um die Bedeutungsentwicklung eines metaphorisch gebrauchten modernen Abstractums klarzulegen. Die Arbeit ist zugleich auch ein sprachphilosophischer und kulturhistorischer Grundlegungs-

versuch und trachtet in den psychischen Mechanismus der Bedeutungsentwicklungen überhaupt Einblicke zu tun.

So zeigt Turyn nicht bloss auf, wie der Sinn des griechischen Wortes *σύγχυσις* von Homer ab (*συχχεῖν* bedeutet schon bei ihm 'verwirren, Anstoss nehmen, beschämen') bis zu jener hieratischen *κοινή* sich entwickelt hatte, welche einen so grossen Einfluss auf die Übersetzung der LXX und auf Cicero machte, wie desweiteren mit Cicero die eigentlich-profane Bedeutung des lat. *confundere* und *confusio* (= 'zusammengiessen': z. B. Plautus, *Most.* 277) sich zu spiritualisieren begann, ja wie Vergils „*confusam eripuit mentem*“ (*Aen.* II. 736) und „*obstipuit varia confusa imagine rerum*“ (*XII.* 665) schon entschieden auf eine geistige Verwirrung zu verstehen seien und die völlige kirchliche Spezialisierung in der Itala-Vulgata vorbereiteten. Und er zeigt nicht bloss, wie andererseits die ausserordentliche Wirkung der Sept auch in der Bibelübersetzungen von Kyrill und Method, Luther und Wujek zu fassen sei (Wulfila hat keine entsprechende Stellen), von welchen der heutige Sinn der franz.-engl. *confusion*, ital. *confusione*, russ. *smuščenie* aber auch der — etymologisch mit ital. 'guerra', franz. 'guerre' verwandten — deutschen 'Verwirrung' (eingeführt durch Luther, erst gegen Ende des XIII. Jahrhunderts verbreitet) und des poln. *zmieszanie* (urspr. 'vermengen, zusammenmischen') stammt. Vielmehr weist Turyn ausdrücklicher als Dieterich und v. d. Leeuw es getan haben, zunächst auf eine unleugbare psychologische Tendenz dieser Entwicklungsgänge hin, welche vielfach querschnittliche Bedeutungsweiterungen der einzelnen lieb-gewonnenen sprachlichen Eindrücke resultierte und als solche allenfalls als ein unberechenbar-individueller nicht-evolutionistisch regulierter Komponent in Evidenz zu halten sei. So bemerkt er namentlich, dass die lat. Bibel das lieb-gewonnene gr. *συχχεῖν* nicht bloss in der eigentlichen Bedeutung 'verwirren', sondern vielleicht nach Hieronymus, auch in den Bedeutungen *ἀσυχύνω*, *κατασυχύνω*, *ἀτιμάζω* zu gebrauchen pflegte und diese Tendenz dann auch in die rumänischen, polnischen u. ä. Übersetzungen der Vulgata übergegangen sei, während die slavische Kirchensprache ebendeshalb dieselben Ausdrücke, durch welche sie *συχχεῖν-σύγχυσις* zu übersetzen pflegte, auch für den Begriffskreis von *ταράσσω-ταραχή* d. h. *turbare* sich angewöhnt hatte; usw.

(Turyn S. 157. ff.). Viel tiefer noch aber gelang es unserem Verfasser in den psychischen Mechanismus der Bedeutungswandlungen durch jene zweite, noch feinere Wahrnehmung einen Einblick zu gewinnen, laut welcher die Existenz solcher „metaphorischen“ Ausdrücke, wie diese nach Turyn vom „ursprünglichen“ griechischen *συγγέω-σύγχοις* inaugurierten Wörter, immer davon abhängt, wie tief sich eine konkret-objektive Vorstellung mit einem Erlebnisgefühl zu identifizieren vermochte; also hier z. B. davon, wie beim Verwirren des Wassers die Vorstellung der verworrenen Seele mitgeschwungen hatte. Schliesslich weist er mit scharfer Intuition hie und da gelegentlich auch auf Tatsachen wie jene hin, dass die Bibel, die Latinität der Aristoteles-Übersetzungen, das moderne französische Idiom usw. vielfach besonders suggestive Sondersprachen sind, welche ihre Metaphern als international gelten, d. h. selbst in solchen Sprachen nachmachen lassen können, wo eine direkte Veranlassung ähnlicher Begriffbildung nicht vorhanden und so die spezifische Bedeutung gewissermassen unvorbereitet war (vgl. u. a: Schrijnen, *Le latin chrétien, devenue langue commune*, *Revue des Études Latines* XII, 1934. 96 ff.).

Turyn sah es, mit einem Wort, dass die einzelnen Übernahmen und Übersetzungen nicht *ohne* innere Gründe, psychologische Voraussetzungen und kulturhistorische Umstände, bloss auf Grund historischen Daseins erfolgt waren: Auch das geplante Lexikon, mit seinen nach Gegenständen geordneten Kategorien, zu dessen Verfertigung sein Vortrag auffordern wollte, scheint als ein Kulturlexikon auf Grund von Bedeutungen kontempliert gewesen zu sein, welche den einzelnen Gestaltungen selbstverständlich immer anders (national gefärbt) zukommen mussten. Und trotzdem! Er begnügt sich nicht mit der im Ganzen wohl unanfechtbaren Wahrheit, dass die *meisten* hieratischen und ähnlichen Abstracta aus dem Griechischen ja öfter schon von Homer selbst stammen (unsere Kultur ist doch in ihrem Wesen vorwiegend griechische Kultur). Auch er verfällt aus ähnlichen Gründen einer ähnlichen Verführung wie v. d. Leeuw und konstruiert für das historische Leben des *σύγχοις*-Begriffes eine ähnlich einsträngige Entwicklungslinie: Homer—Hellenismus—Septuag u. Apostelgesch. — Cicero—Itala u. Vulgata—Kyrill u. Method—Luther—Wujek — moderne

Sprachen (franz., engl., ital., russ., poln., deutsch usw.) — trotz eines ähnlich halb-bewussten doch noch viel frappanteren Widerspruchs. Auch er nämlich muss einer willkürlichen Reihenaufstellung zuliebe die Tatsache ignorieren, dass der hebräische Text am Anfang steht und ein schon dort vorhandenes Bild, wie immer auch einem die Rechnung störte, doch nicht etwa von Homer aus in die Sept gekommen sein durfte!

Es ist eben klar, dass Gen. 11, 9 — wo in der Vulg ein einzigesmal *Babel* als Name Babylons vorkommt (vgl. noch Aquila, Gen. 11, 9 u. Heb. Gen. 10, 10) — diese hebräische Form der akkadischen Namensform *Bab-ili* einem volksetymologischen Spiel mit dem Zeitwort *bālāl* (= 'verwirren') seinen Ursprung verdankt. Das Spiel beginnt — den Effekt vorbereitend — schon Gen. 11,7, wo der Herr mit demselben Zeitwort *bālāl* sich anspricht (Sept: *συχέωμεν ἐκεῖ αὐτῶν τὴν γλῶσσαν*) und das haben die LXX recht wohl verstanden, ja zum Zeichen ihres Verständnisses „Babel“ — übersetzt. Während die Vulg: „Et idcirco vocatum est nomen eius *Babel*, quia ibi confusum est labium universae terrae“ sagt, hat die Sept gerade: *διὰ τοῦτο ἐκλήθη τὸ ὄνομα αὐτῆς Σύγχυσις* (Jos. A, 4, 3, Syncell., 44 vgl. Et. M. 828) *ὅτι ἐκεῖ συνέχεε Κύριος τὰ χεῖλη πάσης τῆς γῆς*. Es besteht also gar kein Zweifel, dass die Übersetzer nicht aus eigener Initiative, sondern den Text buchstäblich übertragend zu dem *σύγχυσις*-Bild gelangen mussten; einerlei ob dieses Bild auch in ihrer Sprache vorbereitet gewesen war oder nicht. Aber auch Turyn hielt es für einfacher, ja vielleicht auch für geboten, „historisch“ d. h. einsträngig zu arbeiten und er begnügte sich, austatt die beiden Momente (fremde Tradition und eigene Initiative) irgendwie als gleichberechtigte anzusehen, mit der Entdeckung der griechischen Kontinuität, als ob das hebräische Vorbild garnicht dagewesen wäre. Er übersah sogar wie die „griechische“ Pedanterie der LXX uns einen sichersten Beweis dafür lieferte, dass hier nicht Homer den Anstoss gegeben hat und dass man auf biblischem Gebiet und bei sakralen Ausdrücken hie und da doch wohl selbstverständlich bis zum Original zurückzugreifen hat. Er übersah dies desserungeachtet, dass er selbst auch die Randbemerkung Luthers zu dem biblischer Worte „Babel“ angeführt hatte: „Auf Teutsch ein

vermischung oder verwirrung“ (ich zitiere die Frankfurter Ausgabe, 1569).

*

Wieder also sind wir offenbar vor die Forderung einer völlig korrigierten Entwicklungsbetrachtung gestellt. Und wieder einmal können wir uns nur wundern, wie bequem die Sprachwissenschaft dieser immer aus dem Wege gegangen war. Das Problem des Bedeutungswandels war für das XIX. Jahrh. ein Problem für sich und wenn auch hier so manches nicht zu klappen schien, man erachtete eben diese Widersprüche der als äussersten empfundenen Schwierigkeiten eines Umbaus doch nicht wert. Denn hier waren jedenfalls tief eingewurzelte psychologische und erkenntnistheoretische Vorstellungen und Vorurteile auszurotten, grosse Autoritäten zu bekämpfen und zu ersetzen gewesen: das ging nicht plötzlich.

Die Lehre des Bedeutungswandels, wie sie heute allgemein bekannt ist, wurde noch gegen Ende des vorigen Jahrhunderts von zwei grossen Gelehrten kanonisiert. Mehr intellektualistisch von H. Paul in seinen „Prinzipien der Sprachwissenschaft“ (IV. Cap. Wandel der Wortbedeutung; wir führen die 5. Ausgabe, S. 74—105 an) und mehr voluntaristisch von W. Wundt, „Völkerpsychologie“ (namentlich II, 2, VIII. Cap. Der Bedeutungswandel, in der 3. Ausgabe S. 459—627); also gar nicht einstimmig, ja apriori im Streite. So hat Paul das Wesen des Wandels in einer metaphorischen Erweiterung der eigentlichen Bedeutung, Wundt in einer überhaupt *nicht*-metaphorischen gesehen und auch die Arten des Bedeutungswandels sind bei beiden verschieden klassifiziert worden. Sie stimmen nur im Fehler überein, die bewussten und als solche aufgefassten Erscheinungen und die Gesetze des Bedeutungswandels mit der Behandlung und den Gesetzen des apriori unbewussten Lautwandels als gleich betrachtet zu haben; darin, dass sie die Erscheinung als eine rein sprachliche, ja sprachwissenschaftliche, immanent behandelten, und darin, dass sie ihre Gewissensbisse bei der folgerichtigen Ausarbeitung ihrer logistisch-positivistischen Systeme mit leeren Hinweisen auf psychologische Gesichtspunkte und Behandlung oder mit Cautelen beruhigen mussten. So operiert Paul mit konkreten und abstrakten Begriffen, deren Kreis indessen bis zur Untrenn-

barkeit weit genommen sein sollte (S. 75. f.), er muss betonen, dass die Verwendung in einem allgemeinen Sinne nicht unbedingt vorangeht (S. 90.), ja zulassen, dass Erwachsene wie Kinder leicht schon aufs Erste der okkasionellen Bedeutung eines Wortes begegnen können (86. f.), so dass dann notgedrungen diese als usuell verstanden wird. Doch alle diese Hinweise und Cautelen blieben selbstverständlich „de la lettre morte“; sie vermochten es nicht zu verhindern, dass die grosse Schar der Epigonen ihre Aufgabe in der womöglichst rein logischen Sondernung der sporadischen und regulären Bedeutungsänderungen (nach Wundt II, 466 ff.) bzw. der usuellen und okkasionellen Bedeutungen (Paul 75 f.) erblicke und sich mit allen Kräften auf Probleme werfe: wie z. B. Laut- und Bedeutungswandlungen sich zueinander verhielten, wie ihre Gesetze zu klassifizieren seien, usw. Aber Probleme wie jene z. B., wie die abstracten *σύγχυσις* und *ἀνάψυξις*-refrigerium-Bedeutungen, innerhalb (sagen wir) der griechischen Sprache zu erklären wären, wenn sie nicht aus Concreta entstanden sind; wie ihre originale Bedeutung sich „ändere“, wo doch auch diese weiterlebt und beide unabhängig nebeneinander da sind; oder (was dann die Übernahme fremden Gutes in die eigene Sprache betrifft) wie die Unsicherheit des Ausgangpunktes zu erklären sei; und wie namentlich die von Turyn S. 159 betonte subjective Determinante d. i. die individuelle Grundlage einer Übernahme zur Geltung kommen könnte, u. ä., — solche Probleme durften bei einer solchen Auffassungsweise selbstverständlich garnicht aufgeworfen werden. Hiezu musste man an diesen Lehren vieles noch verbessern, und hauptsächlich musste eine Revision der immanenten Wandel- und Entwicklungs-Begriffe, ja ein besseres Verständnis auch der historischen Übernahmen überhaupt vorangehen.

In dieser Richtung haben sich bei uns, den Spuren von Z. Gombocz folgend, A. Horger, J. Lux u. a. Verdienste um die Kritik namentlich Wundt's und um die Herausarbeitung noch heute standhaltender Gedankengänge seines Systems erworben, wobei sie auch zu einer freieren und lebensvolleren Auffassung über diese Dinge gelangt sind. Zuletzt hat dann auch ein junger Schüler von Z. Gombóc, J. Bota, in einer ganz kurzen Anzeige einer „Ausdrucktheoretischen Methodologie“

(Programm des Pápai Szt. Benedekr. kath. Gymnasium's für 1935/6, 1936), trotz der Undeutlichkeit seiner nicht glücklichen Terminologie, grosse Fortschritte gemacht. In allem — heisst es da — was ausgedrückt wurde, (Wort, Betonung usw.) also im Expressum (wie ich es nennen wollte), ist nicht bloss etwas Sprachliches da (unter Sprache soll die Summe jener Lautzeichen verstanden werden, durch welche die momentanen Gedanken der Individuen und Gruppen getragen sind); an ihm müssen auch die momentanen, religiösen, dichterischen u. ä. psychischen Inhalte, Wollungen usw. gleichfalls unterschieden und berücksichtigt werden, welche den Gebrauch jener zwar lebensförmigen, an sich dennoch leblosen Zeichen einzig zu bedingen und zu erzwingen fähig sind. Sobald indessen ein sprachliches Faktum nicht bloss jenes Zeichen, sondern auch die Resultante von ihm unabhängig existierender Voraussetzungen und wirkender Kräfte sein soll, so wird man auch sein Verständnis unmöglich durch eine Forschung erschöpfen können, welche sich einsträngig historisch und intellektuell nur auf das blosses Zeichen bezog.

Den echten Wertindex und die echte Wertdeterminante eines menschlichen Expressums wird man demnach nicht den Lauten und Wörtern bzw. den Gesetzen dieser abringen können. Alldies wird die Funktion des lebendigen Menschen in seiner schöpferischen Ganzheit, als eines wollenden, empfindenden und denkenden Wesens sein müssen, das einer Ekphorie seines geistigen Inhaltes und der Heraufbeschwörung ähnlicher Inhalte in ähnlichen Individuen fähig geworden ist. Die logische Beurteilung des sprachlichen Teiles aus der Totalität des Ausdrucksmaterials, wird nur insofern von einer gewissen Bedeutung sein können, als lautliche Zeichen in der Materie des *μνητικότατον των μορίων ἡμῶν* erschienen, allerdings das reichhaltigste Substrat zu allerart psychischen Folgerungen sein können. Sonst sind die Gesetze des Marmors noch nicht jene des Bildwerkes. Alles Wesentliche wird hier von den individuellen und sozialen, inneren und äusseren Voraussetzungen, — mit einem Wort von der Gestalt des Individuums (der Spezies) in actu — abhängen und jedes darauf gerichtete wahrhaftige Verstehenwollen davon ausgehen müssen, was eben die Wahl und Inanspruchnahme eines Zeichens provizierte und ihm den Inhalt gab; von dem

schöpferischen Individuum als Mitglieder der Gesellschaft und von seinem wählenden Bewusstseinszustand, als einem Teile des sozialen Bewusstseins, welches die individuellen Propositionen auf der höchsten Stufe zu ratifizieren pflegt. Alldies aber bedeutet speziell auf die Erscheinungen des — wie es sich schon erwies — nicht ganz treffend sogenannten „Bedeutungswandels“ bezogen, dass man äusserlich-formell zwar erweisen kann, dass ein gewisser gewöhnlicher Vorstellungsinhalt seltenere Verschiebungen erleidet und solches aus gewissen gedachten oder wahrhaftigen Gründen geschehen mag, — von Innen aus gesehen wird es nur aus den schöpferischen Individuen entsprungene, immer neue und anders gefärbte Expressa geben können, wie sie eben von den individuellen Lebenskomponenten immer ad hoc determiniert wurden. „Gute“, d. h. auch für die Gemeinschaft annehmbare oder „schlechte“ Expressa, d. h. nicht annehmbare.

Noch auffallender allerdings erscheint dieses selbe Resultat der an den Paul-Wundtschen Lehren ausgeübten Kritik auch von anderer Seite her, durch B. Croce's „*Eстетica come scienza dell' espressione e linguistica generale*“ (1900, 1923⁵), d. h. eine philosophische Systematisierung bestätigt zu sein, welche bekanntlich auf den engsten Zusammenhang zwischen Intuition und Expression aufgebaut wurde. Croce's Aesthetik ist eine „*scienza dell' attivita espressiva*“, zugleich aber auch „*linguistica generale*“ (Ausdruckslehre): ihm erscheint als die einzig adäquate Wirklichkeitsauffassung eine philosophisch-psychologische Art Geschichtsschreibung.

So ist Croce als der eigentlichste Vertreter jener Sprachauffassung anzusehen, nach welcher die psychischen Voraussetzungen und physischen Nervenlagen immer andere sind, so dass es keine echten Nationalsprachen, ja eigentlich sogar keine fixen Individualsprachen gibt. Was wir eine Sprache zu nennen pflegen, kann nur eine Reihe von sich niemals gleich wiederholenden Ausdruckseinheiten mit typisch unsicheren Grenzen, ja ohne Grenzen sein. Irgend eine Einheit in diese Verkettung der freien Verschiedenheiten werden höchstens Protagonisten von vorherrschender Kapazität, — also Propheten, Dichter, Sprachgenies usw., — als besonders Anklang-findende PropONENTEN, bringen können, deren Expressa, — physiologisch, an-

thropogeographisch usw. innig mit dem Keimen in ihrem Volke verwachsen, — vor grösseren Massen Widerhall finden, d. h. eine Menge persönlicher Expressa diesen als die „ihrigen“ aufdrängen können. So aber wird selbst dort, wo die schriftliche Form identisch ist, d. h. in Fällen eines vermeintlichen Bedeutungswandels immer von einem anderen, anderen Voraussetzungen entsprechenden Expressum, also von einem neuen anderen Wort die Rede sein. Wie die Paul-Wundt'sche Schule selbst des öfteren bemerkt hatte, dass Bedeutungsänderungen plötzlich sprunghaft vor sich zu gehen pflegen, so dass zwischen einzelnen, angeblich durch Bedeutungswandel entstandenen Begriffen die logische Brücke gänzlich fehlen mag. Doch auch von einer metaphorischen Verwendung wird kaum die Rede sein können, sobald alle unseren Ausdrücke offenbar, wenn auch unbewusst, apriori metaphorisch sein müssen, d. h. — mit anderen Worten — sobald es von Innen aus überhaupt keine Metaphern gibt. Denn als Metapher kann eine Ausdrucksweise selbstverständlich nur von aussen aus, und zwar nur von jemandem gefühlt und genannt werden, der sie aus seinem (momentan) nicht resonierenden Innern nicht recht zu verstehn vermag: Der Proponent selbst und jeder, der ihn im eigentlichsten Sinne zu verstehn fähig ist, werden auch in jener „Metapher“ immer nur das beste und einzig entsprechende Expressum sehen (den „metaphorischen“ Charakter des sogen. Bedeutungswandels hat schon Wundt — Paul gegenüber — mit Recht geleugnet).

Nun aber ist es klar, dass bei einer solchen allgemeinen Auffassungsweise, von einem „Bedeutungswandel“ prinzipiell garnicht die Rede sein dürfte; und doch ist es einzig *diese*, welche jenem unter dem Namen „Bedeutungswandel“ verschleiertem Wesen auch entspricht. So sieht man schon wie falsch man von dem ägyptischen *kbh* (mitten in der Osiris-Religion!) zu wissen glaubte, dass das Wort „ursprünglich“ die Erquickung der Lebenden durch wahrhaftiges Wasser bedeutet haben sollte und „dann“ auf die Refrigeratio der Toten übertragen wurde oder „später“, „metaphorisch“ wohl auch diesen Sinn hatte. — Unsere Wesensschau lehrte uns, wie gefährlich dem Worte gegenüber rein-logische Kategorien überhaupt, so eine jede einseitige Auflösung und namentlich auch zeitliche

Einordnung sein müssen. Man wird sich auf die Beschreibung dessen, was man beim momentanen Stand des Wissens zu beobachten vermochte, und auf den Versuch beschränken müssen, den immer einsamen und einmaligen psychogenetischen Urmoment — von welchem das sonore Zeichen nur einen herausgerissenen Teil bildet, — durch Intuition nachzuerleben: das Höchste wird schon sein, wenn man die Verwandtschaft gewisser Momente in Grosse und Ganzem zu empfinden vermag. *Kbh.* betreffend aber handelt es sich in Wahrheit darum, dass auch dieses Zeichen irgendwie einen offenen und elastischen Lautkörper jener besonders fruchtbaren Art bildete, welche einen womöglich breiten Raum irrationellen d. h. vielfach deutbaren voluntaristisch-emotionellen Componenten freizulassen vermochte und so von schöpferischen Proponenten leicht als *die* Expression von *mehreren*, mit einander durch irgendeinen Faden verbundenen Intentionen hingestellt und auch von der Menge in diesen „Bedeutungen“ angenommen werden durfte. Zeichen gibt es eben immer weniger als lebendige und gar individuell schattierte Ausdrucksinhalte. So aber wird in glücklichen Fällen die durch individuellen Intention geschaffene „okkasionelle“ Form zugleich das „usuelle“ Zeichen sein müssen, d. h. es wird eben überhaupt nur „Wörter“ — ganz einfach und immer auf dieselbe schöpferische Weise geschaffene Wörter — geben können. Und dessenungeachtet, dass auch unter diesen Wörtern selbstverständlich neuere und ältere sein müssen, werden diese Wörter und namentlich auch jene mit einem identisch erscheinenden schriftlichen Körper, nie nach einer vorausgesetzten Reihenfolge (etwa vom „leiblich sinnlichen“ zum „geistig abgezogenen“ wie J. Grimm es sich vorstellte DGr. I. 1812, XXVII., oder auch umgekehrt) sich fortbewegend zu denken sein. Man wird so höchstens behaupten dürfen, dass z. B. das gemeingermanische Wort *rein*, got. *hrains* (etymologisch = 'das Gesiebte, Gesichtete', d. h. 'vom Unreinen Getrennte') bei Wulfila — als Übersetzung des griechischen Wortes *καθαρός* —, sowohl 'sauber, frei von sinnlich wahrnehmbarem Schmutz', als auch theologische und moralische 'Reinheit' zu bedeuten vermochte (z. B. I. Tim. 2, 9), oder dass es im 13. und 14. Jahrhundert am meisten als Beiwort Gottes und der Maria aber auch menschlicher Frauen vorkommt usw.

(s. bei F. Pfister in *Handwörterbuch d. d. Aberglaubens* Bd. VII, S. 630.) Ganz willkürlich aber würde man hinter diesen Tatsachen etwa eine Entwicklungsreihe voraussetzen; denn schon Wulfila wäre völlig unbegründeterweise zu teilen, d. h. eine der bei ihm gleichzeitig erscheinenden Verwendungen als „frühere“ von der anderen „späteren“ zu unterscheiden sein, und andererseits müsste man die Möglichkeit dessen bezweifeln, dass die „Urbedeutung“ (Gesichtet-sein) in „okkasioneller“ Bedeutung der theologisch-ethischen Reinheit auch von Maria u. a. schon vor dem 13. Jahrhundert etwa gebraucht werden durfte, usw. Ein Streit also, wie jener zwischen Lehmann und Pfister, ob das Südsee-Wort *tabu (tapu)* „ursprünglich“ ‚heilig‘ oder ‚verboten‘ bedeuten, d. h. auf religiösem oder profanem Gebiet angewendet sein sollte, ist uns apriori aussichtslos: Pfister führt selber (*Hdwb. d. d. Aberggl.* Bd. VIII, S. 629 f.) die Beispiele an, wie in polynesischen Bibelübersetzungen der Begriff ‚heilig‘, auf Warnungstafeln der Begriff ‚verboten‘, zu gleicher Zeit und gleichfalls, nur mit ‚tabu‘ wiedergegeben werden. Hingegen werden — was bei der originellen Unsicherheit der Nationalsprachen selbstverständlich ist — selbst auf eigentlich schon fremdsprachlichen Gebieten die zum Usus besonders geeigneten, d. h. irrationell stark resonierenden Zeichen — in Form von „Übersetzungen“ — immer leicht noch als die geeignetesten empfunden werden und leben können (vgl. die einzelnen Ausdrücke der Bibel, Homers, Aristoteles, Shakespeares). Solches aber leitete schon von der Wesensfrage des Bedeutungswandels zur Frage seines Weiterlebens (Übertragung, Entwicklung) über.

Doch auch hier wird die Antwort bloss durch die Erkenntnis bestimmt sein können, dass uns eine Sprache als Inventarstück etwa unbekannt ist, und allerlei Expressa in erster Reihe vom ganzen lebendigen Moment, von sämtlichen Componenten dieses Moments (unter welche auch die Sprache allerdings, doch nur „inter pares“ gehört) immer neu und anders determiniert werden müssen. Mit anderen Worten: sobald ein Wort wie ägypt. *khh*, lat. *refrigerium* usw. dadurch zu gleicher Zeit ‚reichliches Trinken, Erfrischung, Erquickung, Heilung, Heil‘ usw. zu bedeuten vermag, dass das formal-identische Zeichen auch durch seine emotional-voluntaristischen Akzente mitbedingt wurde und in diesen seinen Ursprüngen ein reiches,

natürliches Bedeutungsreservoir besitzt, so wird auch die historisch (einseitig) betrachtete Laufbahn einer Expressionsserie wie jene der *kbh-ἀνάψυξις-refrigerium*-u. ä. Wörter, selbstverständlich nur eine ganz kapriziöse und unberechenbare Kurve abgeben, d. h. die richtige Linie unbedingt nur als die Funktion auch der übrigen inneren Fähigkeiten (nicht bloss der historischen) gewonnen werden können. *Deshalb* auch mussten wir es finden, dass in Gegensatz zu einer jeden evolutionistischen Entwicklungsreihe, *kbh* in Aegypten sehr gewöhnlich ist, während sich das hebr. Äquivalent im AT vielleicht nur einmal fand, dass das griechische in der Septuag ziemlich bekannt, das lateinische der Vulgata (*refrigerium*) sehr populär, doch der profane und kirchliche Wortgebrauch der einzelnen modernen Sprachen auch innerhalb der einzelnen Gebiete nach den verschiedenen Zeitmoden (Wirkungsradius der Kirche usw.) typisch ungeregelt schwankte; usw.

Und hieran wird sogar nur in einem ganz unerheblichen Masse die Lückenhaftigkeit oder Unvollständigkeit der Sprachdenkmäler u. ä. die Schuld tragen dürfen. Unmöglich konnte man doch eine regelrecht evolutionistische Reihenfolge Geschehnissen aufdrängen wollen, welche viel mehr als von historischen, gedanklichen Faktoren, von Innen aus, d. h. durch die Gleichheit der psychischen Gestaltung, Resonanz emotionaler und voluntaristischer Imponderabilien usw. determiniert wurden. Entstehung bzw. Übernahme eines weiteren, religiösen, metaphorischen, wissenschaftlichen Sinnes usw. hängt immer bei weitem nicht dermassen von der historischen Entwicklung (Übernahme des Vorbildes), als von der Begegnung in der Weltgeschichte einer Gemeinschaft ab, in welcher ein ähnlich tendiertes Ausdrucksbedürfnis schon vor der Ausdrucksschwelle stand.

Grosse Sprachschöpfer, deren Expressa in ihrer Gemeinschaft, in ihrem Zeitalter, oder gar in einer jeden Zeit mehr oder weniger Anklang finden und reproduziert werden durften, können allerdings das Tempo beschleunigen, bestärken oder der Entwicklung anderswie behilflich sein, sie können Wiederentstehungen leichter machen und durch ihr Beispiel auch ermöglichen, dass hie und da schon Aehnliches als Identisches empfunden wird, usw. Unerlässlich sind sie indes keineswegs

und wenn das Bedürfnis der Gemeinschaft nicht vorhanden war, gilt auch ihre Schöpfung nicht. Nach K. Vossler werden Kulturgüter nicht entlehnt, Kultur muss nicht erlernt, sondern in uns geweckt werden (vgl. *Faj és fejlődés az ethnológiában*, *Ethnographia-Népélet*, 1936, S. 252—261).

Dass wirklich Gesprochenes gar keine Entwicklung habe, hat schon Paul gesagt (S. 28.). Auf geistigem Gebiet muss demnach die Entwicklungsreihe eine zweisträngige sein. Die bei weitem wichtigere Komponente ist indessen das im Wesen zwar nie ganz gleiche, notwendig aber als identisch erscheinende Vorhandensein einer physiologisch-psychologisch ähnlichen Constellation, welche das durch typisch-nationale u. ä. Charakterzüge unterschiedene „Wieder“-Erwecken erwirkt und dadurch eine jede evolutionistische Tendenz konsequenten, historischen Fortschrittes durchkreuzt bzw. überschneidet.

So wird zum Refrigerium-Bilde z. B. als unerlässliche Constante — ersichtlich — eine psychische Lage sich wiederfinden müssen, in welcher die Begriffe des Wassers (Wassertrinkens) und der Erquickung zugleich entstehen dürfen; wie auch die Begriffe des Fertigstehens und Sich-auf-den-Weg-Machens u. a. in einer „Lage“ wurzeln, wovon hie und da selbst sprachliche Spuren vorzufinden sind (vgl. deutsch. fertig > fährtig, usw.). Sonst aber wird kaum alles klappen, aber auch nicht klappen müssen, sobald der wollende und fühlende Übernehmer sich nur zu leicht völlig mit den fertig-unentsprechenden Wortzeichen zu indentifizieren vermag. Selbstverständlich werden sich jene ganz spezifischen Schattierungen, mit welchen diese allgemeine psychische Lage u. a. in Aegypten charakterisiert sein musste, nirgends und niemals wiederholen können. Um schon individuelle Eigenheiten der Proponenten gar nicht zu berücksichtigen, — wo könnten eben jener allgemeinen Lage wieder einmal der eigentümlichste ägyptische Seelenglaube und Totenkult zugrunde liegen, aus welchen der *kbh*-Ausdruck entsprang? Anderswie spezifisch musste aber ebenso auch das griechische „Aequivalent“ geraten, welchem man seit Homer des öfteren auch selbständig nahegekommen war: unbedingt waren doch die LXX bei ihrer Übersetzung, wie auch ihr Publikum, durch ein unüberwindliches Gefühl einer etymologischen Zusammenhanges zwischen *ἀνάψυξις*, *ἀναψυχή*, *ἀναψύχω*

mit *ψυχρόν ἕδωρ* und mit — *ψυχή* (s. schon Dieterich, S. 95 ff.), anderseits aber auch höchstwahrscheinlich durch eine völlig andersartige Wertung und Verehrung schon des kalten Wassers selbst (vgl. Dieterich, S. 100), beeinflusst gewesen. Wieder anders „national“ musste in der Latinität die Genesis des Wortes „Refrigerium“ durch eine ganz eigentümliche Mystik verbreitet worden und immerfort durchglüht geblieben sein, wie diese uns noch in dem römischen Glauben der „*Umbra sitiens*“, in gewissen genuinen Zügen der Parentalia-Mahlzeiten usw. greifbar werden mag; daher auch die echtrömischen Anfänge (*refrigeratio* usw.) Auf einige wieder ganz anders spezifische Züge des uniformisierten neutestamentlichen und altchristlichen Gebrauches sei hier nur ganz kurz hingewiesen. Wir führten es oben Anm. 45 auf Grund namentlich Usener'scher Daten (Das Weihnachtsfest, Rlgg. Untersuchungen I² 1911, 34. f. u. 169 ff.) weiter aus, wie die Wasservorstellung *dieser* „Erweckungsgruppe“ sich durch eine, an eine Art „ethische“ Reinheit des Quellen- und Taufwassers „denkende“ Vorstellung (und durch mit dieser verwachsene Vorstellungen) weit von allen vorigen Wasservorstellungen unterscheidet. So aber werden *alle* diese Refrigerium-Begriffe, zu denen auch das ung. „hiedelem“ gehörte, *nicht* als Abkömmlinge einer ägyptischen hebräischen, griechischen oder lateinischen Urbegriffs, nur als sozusagen Geschwister im Empfinden und Wiederempfinden seines seltsam tiefen Inhaltes und demgemäss auch im Finden- und Wiedererfinden des entsprechenden sprachlichen Ausdrucks, anzusehen sein. Das Geheimnis ihres zähen Lebens bildet nicht ihre historische Übernahme, vielmehr schon das — trotz der spezifischen Schattierungen mehr oder weniger — Allgemein-Menschliche eines gewissen schöpferischen Seelenbedürfnisses, welches wiederkehrt und zum Ausdruck kommen will.

So allerdings *soll* auch die Entwicklungslinie eine höchst unregelmäßige und unberechenbare sein, gerade so, wie sie (unvoreingenommen betrachtet) auch ist; und das diene uns zur Rechtfertigung. Einen „Anfang“ wird es hier selbstverständlich ebensowenig geben können, wie auch die volle Vollendungsform eine imaginäre Grösse sein wird, welche von den einzelnen psychischen Gestalten mehr oder weniger realisierbar erscheint.

Ausser der individuellen psychischen Determinante wird man für das Tempo höchstens noch den Faktor der Möglichkeit eines Consensus, d. h. die sozialpsychische Determinante mit in die Rechnung zu ziehen haben. Berechnen und herausfolgern aber darf man nichts, man wird immer nur auf Grund von womöglich reichster Erfahrungen immer nur nachträglich die Tatsachen konstatieren und beschreiben dürfen.

Mit einer gewissen Stärke historischer Begebenheiten werden über diesen volks- und individualpsychologischen Faktoren, höchstens gewisse geistige Affiziertheiten, religiöse, poetische u. ä. „Moden“ herrschen, ja es mitbewirken können, dass von Innen aus eigentlich nur sehr oberflächlich vorbereitete (erforderte) Wörter in einem hinterhaltlosen Moment doch viel eher von Aussen aus übernommen werden. Diese sind dann aber — als für nicht Eingeweihten und nicht Mitschwingende geschaffene und propagierte Wörter — tatsächliche Metaphern oder Bilder, zwar können als solche, nicht-aktiv, oft für ganze Völkerschaften auch jahrhundertlang bestehen. So wird es u. a. auch dem christlich-gewordenen Refrigerium-Bild auf seiner Laufbahn hié und da ergangen und namentlich auch das als Übersetzung des lateinischen Wortes mutmasslich von Geistlichen geprägte oder in Anspruch genommene(?) ungarische Wort: *hiedelem* lange ein solches kirchliches Bildzeichen gewesen sein. Aber in Aegypten, bei den Juden, Griechen und Römern, ja an entsprechenden Stellen auch nachher, wenn es sich nicht um das typische Bibelwort handelt, war auch dieses Zeichen natürlich nicht bloss oder garnicht durch ein historisches Prius vorbereitet und erzwungen, sondern es war immer das eigentlichste Produkt — natürlich bei einer „Identität“ klimatologischer und anthropogeographischer Verhältnisse — in erster Reihe der sich entsprechend wiederfindenden psychisch-strukturellen Lagen.

*

Die „europäische“ Frage des Refrigerium-komplexes schiene uns hiemit ausgetragen oder am mindesten zu einem vorläufigen Ruhepunkt gebracht worden zu sein. Zum Schluss und zur Ergänzung dürfte alldem höchst lehrreich nur noch der Fall eines bisher im Aus- und selbst Inland unbekanntem ungarischen Refrigerium-Wortes beigesteuert werden,

welches u. E. nicht bloss das Gesagte zu bestätigen und zu bestärken, aber gewissermassen auch zu fördern vermag. Ein Fall, welcher nebenbei wieder einmal auch das bezeugte, wie willkommen ja unerlässlich die Erträgnisse der finnisch-ungarischen Sprachwissenschaft für jede gemeingültige sprach- und kultur-historische Frage sind, und wie erwünscht auf diesem Gebiet die Herstellung der oft vermissten Fühlung sein dürfte.

Allerdings, was die Beweiskraft betrifft, dient es nun der vorzüglichen Arbeit des bekannten ungarischen Gelehrten, Prof. G. Mészöly: *A hit eredete és rokonsága* (Ursprung und Verwandtschaft des ung. Wortes „hit“ [= 'Glaube', in allen seinen Bedeutungen] in den Acta Litterarum ac Scient. Reg. Univ. Hung. Francisco-Josephinae, sectio Philologica, tom. IX, fasc. 2, 1936) nur zum Vorteil, dass auch sie noch vor dieser Fühlung, selbständig entstanden ist und die Vermittelung zum europäischen Refrigerium-komplex dem Zufall überlassen hat. (Zufallsweise durfte ich denselben Tag die letzten Korrekturfahnen von Mészöly's Arbeit lesen, an welchem mir v. d. Leeuw's Abhandlung zu Händen gekommen war.)

Erweisen hat nun Mészöly zweierlei. Zunächst, dass das ung. Wort *hi-edelem* — d. h. dasjenige Nomen, welches in der ungarischen kirchlichen Sprache seit dem XV. Jahrhundert oft nachweisbar das lat. *refrigerium* übersetzte und so verbreitet wurde — auf den auch in den ungarischen Wörtern *hi-deg* (kalt), *hi-ves* und *hü-vös* (kühl) vorhandenen Stamm *hi- hü-* zurückzuführen ist. Heute hat dieses Wort allerdings den (etwas peiorativ vermeinten) Sinn 'Glaube an etwas', 'Vermutung', doch das soll bei uns das Ergebnis eines „Bedeutungswandels“ von dem ursprünglichen Wert 'Abkühlung und Erfrischung' durch folgende Bedeutungen sein: Verweilen in der Kühle; Ort der Erquickung; ein nicht nur gegen Hitze aber auch Wind, Regen, Wild, Feind usw. schützender Ort oder Bau (Gerüst usw), eine Art *refugium* also; die Zuversicht (*fiducia*) zu einem solchen Ort oder Bau; das Vertrauen an dem Schutz eines übermenschlichen Wesens (Gottes) d. h. Glaube (*fides*), — wie diese Bedeutungen alle aus unseren Sprachdenkmälern herausinterpretiert werden können. Und selbst das muss durch die tiefgehenden Forschungen Mészöly's als erwiesen betrachtet wer-

den, dass die Refrigerium-Bedeutung als eine katexochen kirchliche in (Übersetzungen der) heiligen Schriften am häufigsten in den XVI. und XVII. Jahrhunderten vorkommt; ähnliche aus demselben Stamm mit anderen Nominalsuffixen gebildete Hauptwörter mit identischer Bedeutung (wie *hüvösülés*) selbst in der profanen Literatur der XVII. und XVIII. Jahrhunderte noch aufzufinden sind (aus früheren Zeiten gibt es bei uns keine profanen Sprachdenkmäler), usw. Dies bestätigt uns aber das Obengesagte: auch eine ungarische Übersetzung hat dieselbe Entwicklungsskala wie das Urwort *refrigerium* aufzuweisen, ja das ungarische Wort ist nach jedem Anschein auch ein gutes Beispiel dafür, dass gewisse Wörter der biblischen Sprache (etwa als Respect- oder Autoritätswörter) auch *ῥέπει*, als wahrhaftige Metaphern, fortleben dürfen: Denn dass das ung. *hiedelem* ein solches, das Wort *refrigerium* übersetzendes, kirchlich-geistliches Artefactum war, wird bestätigt durch die Tatsachen: 1. dass die Bildungssilbe *-(e)delem* eine bewusste Formveränderung zwischen der älteren *hi-t* Form und der proponierten *hi-edelem* wiederholt, wie wir sie etwa auch zwischen *refriger-atio* und *refriger-ium* sahen; 2. dass schon Lea Ráskai, eine Nonne des Dominikanerordens, die sich in den Jahren zwischen 1510 — 22 in einem Kloster in der Umgebung von Pest mit der Abschrift von heiligen Codices beschäftigte, einmal neben das traditionell wiederholte kirchliche Wort *hiedelem* auch seine Synonyme, das gebräuchlichere *bizodalom* (= fiducia) beige-schrieben hat; 3. dass die sich selbstständig ausdrückenden Geistlichen oder die profanen Schriftsteller in ähnlichem Sinne eher andere Weiterbildungen desselben *hi-* Stammes zu verwenden pflegen und 4. dass diese Bedeutung des noch lebenden *hiedelem*-Wortes heute nicht mehr lebt. Schliesslich dürfte — wie gesagt — unser Wissen durch das ungarische Analogon nicht nur bestätigt, aber gewissermassen auch noch bereichert werden, denn es ist klar, dass dieser „Bedeutungswandel“ in zwei Hinsichten erheblich weiter gegangen war als der seiner ägyptischen, griechischen, lateinischen und westeuropäischen Geschwister. 1. Er hat auch die bei diesen unbelegten Werte 'fiducia' und 'fides' (Christiana) — m. E. — aus dem einfachen Grunde aufzuweisen, weil man unter dem ungarischen Klima nicht so unfraglich wie im Süden

nur von den Sonnenstrahlen erquickt (erkühlt) werden soll: den Feuerqualen der Hölle entsprechen hier auch andere, mehr-ungarische Qualen und so dürfte uns der Bieter des kühlen Schützes viel eher nur als das (der) Schützende („refugium“) vorgestellt werden, von wo dann schon die weitere Bahn offen stand. (So erscheint u. a. auch das ung. Wort., unsicherer Herkunft, *árnyék*, das heute in der Literatur ausschliesslich 'Schatten' bedeutet, einst und in der Volkssprache selbst heute noch, in Sinne 'umbraculum' 'Hütte' und ein „von Wind und Frost geschützer stiller Ort“ gebraucht). 2. Dann wurde die kirchliche „Metapher“ allmählich vergessen, doch — infolge einer jetzt heraushörbaren Etymologie — verblieb in der täglichen Sprache ein anderer (vielleicht schon auch vorchristlicher?) Sinn dennoch lebendig, Damit aber sind wir noch nicht zu Ende.

Wie erwähnt, Mészöly hatte auch einen anderen Erweis erbracht. Morphologisch unanfechtbar behauptet er, dass *hiedelem*, aus demselben Stamm nur mit einem anderen Suffix, denselben substantivischen Sinn wie *hit* (heute das gewöhnliche Wort für 'Glaube' und 'Religion') trage und sucht dies auch durch die Kombinierung zweier Daten des Páriz-Pápai Wörterbuches (1762) zu bestärken. Hieraus folgte aber, dass der so als gemeinsam erklärte Verbstamm *hi-* (= *hü-*) ursprünglich 'kühl machen' (heute bedeutet es 'glauben') und auch das Wort *hi-t*, wie sein differenziertes Aequivalent 'hiedelem' einst gleichfalls *Refrigeratio* bedeuten und den gleichen *Refrigerium*-Bedeutungswandel wie dieses durchmachen (richtiger: die gleiche potentielle Skala wie dieses innehaben) musste. Doch dieser linguistische Teil der Frage darf noch nicht als erledigt betrachtet werden. Mészöly hat keine Belege für die *Refrigerium*-Etappen des '*hit*' Wortes erbracht. Und gäbe es eben solche darum nicht, weil im XVI. Jahrhundert '*hit*' schon abgenützt war und bereits den heutigen 'Gauben'-Sinn hatte (wie dies mir Mészöly auf meine Frage mündlich mitteilte), so bliebe es immer noch zu erklären, wie der Verbalstamm *hi-* (heute bedeutet es ebenfalls nur 'glauben') dennoch in jenem „ursprünglich- usuellen“ ('kühl machen') Sinne (vgl. auch heute noch *hü-sít*, *hüt* = 'kühl machen', nur mit anderen Verbsuffixen) in der (gelehrten?) Weiterbildung (*hiedelem*) figurierte. Im

Prinzip wäre ja möglich, dass es auch zwei verschiedene *hi*-Stämme gibt, wie das u. a. A. Horger glaubt (mündliche Mitteilung).

Doch das ist schon nicht von Bedeutung. Höchstens, dass es den „ungarischen“ Koeffizienten des Bedeutungswandels als einen noch älteren, ja in unserem Lande urwüchsigen erscheinen liesse und ein schönes Musterexempel jener auch sonst nicht unbekannteren Erscheinung lieferte, dass derselbe Sinn in neuer Form den verdunkelten alten zu tragen und die Existenz dieser den eigentümlichen Sinn der älteren Form zurückzugehen und vergessen zu lassen, das heisst die Pforten einem neuen Sinne weiter zu öffnen pflegte.

Alles für den Refrigerium-komplex Wichtige wurde uns schon durch die '*hiedelem*'- Deutung zuteil.

